

Jan Szumski

Warszawa

Problem udostępniania materiałów archiwalnych w relacjach polsko–sowieckich 1945–1965

Prezentowany artykuł¹ ma na celu analizę sowieckiej polityki w zakresie nauk historycznych, polityki, którą realizował KC WKP(b)/KPZR wobec Polski w dwóch pierwszych dekadach powojennych. Końcowa cezura chronologiczna nie jest uwarunkowana bynajmniej względami natury metodologicznej. W popartyjnych archiwach rosyjskich ostatnie odtajnione i udostępniane badaczom dokumenty datowane są najpóźniej na połowę lat 60. Swoją uwagę skoncentrowałem na kilku problemach: próbie odtworzenia systemu kontroli nad zbiorami archiwalnymi przez bolszewicką/komunistyczną partię w ZSRR, wyznaczaniu kierunków badań kształtujących pożądaną wersję stosunków rosyjsko–polskich, kłopotach z badaniami historii najnowszej i międzynarodowego ruchu komunistycznego oraz wyjaśnieniu okoliczności związanych z edycją materiałów archiwalnych do historii stosunków sowiecko–polskich i powstania styczniowego.

Aby lepiej zrozumieć proces udostępniania dokumentów archiwalnych w sowieckiej polityce propagandowej i budowaniu własnej wizji dziejów, należy krótko przypomnieć zasady, na jakich funkcjonowały archiwa w Rosji bolszewickiej i ZSRR. W Rosji Sowieckiej archiwa podlegały pierwotnie Resortowi Oświaty (*Narkompros*), następnie w 1922 r. przekazano je do Wszechrosyjskiego Komitetu Wykonawczego, powołując przy tym Centralny Zarząd Archiwalny (*Centrarchiw*). Po kilku modyfikacjach organizacyjnych, polegających głównie na zmianie zakresu kompetencji (rosyjskie/związkowe), od 1938 r. wszystkie archiwa państwowe w Związku Sowieckim zostały przekazane do gestii NKWD, w strukturach którego powołano Główny Zarząd Archiwalny (*Gławnoje archiwnoje uprawlenie*).

Decyzja ta była w pewnym stopniu spowodowana realizacją przez archiwa ogromnej ilości interpelacji NKWD w poprzednich latach, a zwłaszcza w roku 1937, gdy w trakcie tzw. „wielkiej czystki” czełkosi potrzebowali materiałów obciążających. Wieloletnim (1939–1947) szefem Głównego Zarządu Archiwalnego został zawodowy czekista, Iosif Nikitinski, który aktywnie wdrażał w archiwach zasady obowiązujące w rodzimym resorcie. Zaczęto utajnianie na masową skalę zasobów archiwalnych, utworzono całą serię tajnych informatorów o zasobach archiwalnych dla potrzeb wewnętrznych oraz tajne zbiory dokumentów.

¹ Artykuł powstał dzięki finansowemu wsparciu Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, które umożliwiło przeprowadzenie kwerend archiwalnych w Moskwie.

Powołano specjalistyczny wydział nr 11 — „tajnych zespołów” (*siekrietnych fondow*), dla których tworzono tajne kartoteki².

W 1946 r., w związku z przekształceniem w ZSRR komisariatów na ministerstwa, jednostka zmieniła nazwę na Główny Zarząd Archiwalny (*Gławnoje archiwnoje uprawlenije*) MSW ZSRR. Następcy Nikitńskiego kontynuowali politykę swojego poprzednika mającą na celu dalsze utajnianie dokumentów i utrudnianie dostępu do nich badaczom.

W 1952 r. Główny Zarząd Archiwalny (dalej GZA) MSW ZSRR wydał okólnik, który zakazywał m.in. publikacji w otwartym druku danych o „zasobach archiwalnych i ich liczbie, siatce archiwalnej oraz innych informacji na temat archiwów”. Wiązało się to ze stałymi wnioskami, które wpływały do GZA MSW ZSRR z redakcji czasopisma „Woprosy istorii”, o zezwolenie na druk poszczególnych publikacji. Uwagę MSW zwróciły naukowe teksty, w których autorzy powoływali się na materiały źródłowe, przechowywane w różnych archiwach w ZSRR. Zakazano także umieszczania w otwartym druku artykułów na temat stosunków międzynarodowych, wojska i przemysłu obronnego³.

Należy zaznaczyć także, że oprócz archiwów państwowych, o których była mowa wcześniej, w ZSRR istniały specjalistyczne archiwa partyjne, skrywające w swoich magazynach największe tajemnice dotyczące komunistycznej partii i, w bardziej szerokim znaczeniu, najbardziej kompletne informacje o gospodarce, polityce zagranicznej i wewnętrznej Związku Sowieckiego.

Początki Centralnego Archiwum Partyjnego (dalej CAP) sięgają września 1920 r., gdy zaczęła swoją pracę Komisja ds. Gromadzenia i Badań Materiałów Historii Rewolucji Październikowej (*Istpart*). W 1931 r. CAP połączono z Instytutem Marksa–Engelsa–Lenina na prawach oddzielnej jednostki strukturalnej. Od tamtego czasu do archiwum stałe wpływały dokumenty związane z działalnością WKP(b), a od 1952 r. — KPZR⁴.

Większość dokumentów, które dotyczyły historii polskiego socjalistycznego i komunistycznego ruchu, gromadzona była w tzw. Archiwum Kominternu, które przed 1943 r. stanowiło odrębną jednostkę archiwalną, a po rozwiązaniu Międzynarodówki i kilku reorganiza-

² Zob. więcej: A. P. Pszenicznij, *Sistiemą gosudarstwiennogo uprawlenija i archiwnyje ucziżdżenija*, „Sowietskije archiwy”, nr 2, 1991, s. 35–40; T. I. Chorchordina, *Istorija i archiwy. 1917–1980-e gody*, Moskwa 1994; eadem, *Archiwy i totalitarizm*, „Otieczestwiennaja istorija”, nr 6, 1994, s. 145–159.

³ Okólnik nr 12104156 z dn. 21 VI 1952 r. wydany przez Główny Zarząd MSW ZSRR „O trybie publikacji w otwartym druku informacji o strukturze, działalności, składzie oraz zawartości archiwów państwowych”. Cyt. za: *Istorija sowietskij političeskoj cenzury. Dokumenty i kommentarii*, s. 533.

⁴ *Putiewoditiel po fondam i kollekcijam dokumentow KPSS (25 oktiabria (7 nojabria) 1917 — awgust 1991 gg.). Sprawocžno–informacyonnyje materiały k dokumentalnym i muzejnym fondam RGASPI*, выпуск 4, s. 7–15. Na przełomie 1991 i 1992 r. w wyniku likwidacji Centralnego Archiwum Partyjnego Instytutu Marksa–Engelsa–Lenina (dalej IMEL) utworzono Rosyjskie Centrum Przechowywania i Badań Dokumentów Historii Najnowszej (*Rossijskij Centr chranienija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii* — RCCIDNI. Od 1999 ma nazwę RGASPI — Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno–Politycznej (*Rossijskij gosudarstwiennij archiw socyalno–poličeskoj istorii*). W strukturach partii istniało jednak jeszcze ściśle tajne archiwum, gdzie przed 1991 r. przechowywano m.in. materiały Politbiura KC KPZR, a także zbiory osobowe (*licznye fondy*) członków Politbiura oraz wysokiej rangi sowieckich dygnitarzy (Józefa Stalina, Nikołaja Jeżowa, Anastasa Mikojana, Władimira Cziczerina i in.). Po 1991 r. część tych archiwaliów została przekazana do RGASPI, m.in. materiały tzw. *osobych papok*, dokumenty rozmaitych komisji Biura Politycznego i Biura Organizacyjnego KC WKP(b) za okres od 1919 do 1952 r.

cjach zostało ostatecznie przekazane do CAP⁵. Na marginesie zaznaczę, że od 1949 do 1959 r. archiwum Kominternu przechowywano w Wydziale Ogólnym (*Obszczij otdiel*) KC WKP(b)/KPZR i znajdowało się ono poza zakresem kompetencji Głównego Zarządu Archiwalnego MSW ZSRR.

Najwyższym organem reglamentującym życie archiwalne był Komitet Centralny bolszewickiej partii. W strukturach KC WKP(b)/KPZR istniało kilka wydziałów, które w różny sposób regulowały i kontrowały archiwa, a także proces udostępniania dokumentów. Pod koniec lat 40., po kolejnej znaczącej reorganizacji aparatu KC WKP(b), w jego strukturach powołano Wydział Propagandy i Agitacji, gdzie znalazła się m.in. Sekcja Nauki. Takie rozwiązanie, czyli sama już struktura organizacyjna systemu zarządzania archiwami i nauką, świadczy o tym, jak instrumentalną rolę przypisywano nauce w tamtych czasach. W latach 50., nowo powstały po licznych modyfikacjach organizacyjno-strukturalnych Wydział Nauki łączono nieraz z kulturą, uczelniami wyższymi. Ten kalejdoskop zmian trwał do 1965 r., gdy do struktury KC powrócił Wydział Nauki i Szkół Wyższych, który przetrwał nieomal do końca istnienia KPZR⁶.

Inną strukturą reglamentującą, m.in. udostępnianie materiałów w ramach współpracy z zagranicą, w tym z Polską, był Wydział Zagraniczny KC. Po likwidacji Kominternu w drugiej połowie roku 1943 w aparacie KC WKP(b) powołano specjalistyczne komórki, które zajmowały się problematyką polityki zagranicznej. Przeszły one również sporo modyfikacji w ciągu pierwszej dekady powojennej. Komisja Zagraniczna (*Wnieszniepoliticeskaja komisija*), Wydział ds. Kontaktów z Zagranicznymi Partiami Komunistycznymi (*Otdiel po swiaziam s inostrannymi kommunisticeskimi partijami*) to tylko niektóre odmiany nazw organu, w którego gestii leżało sprawowanie kontroli nad krajami satelickimi ZSRR.

Szersze omówienie zmian strukturalnych, zakresu kompetencji, sfer działalności etc. będzie stanowiło przedmiot oddzielnego opracowania przygotowywanego przez autora niniejszego tekstu, dlatego też nie będę zajmował się szczegółowo tym problemem. W celu pewnego uproszczenia proponuję zastosować termin „Wydział Zagraniczny KC WKP(b)/KPZR” dla formalnego określenia tej jednostki — korzystam z niego w dalszej części artykułu.

W nomenklaturze aparatu Komitetu Centralnego pracował wysokiej rangi dygnitarz partyjny, odpowiedzialny za pion archiwalny. W grudniu 1951 r. kierownik Wydziału Administracyjnego KC WKP(b) G. [?] Gromow złożył wniosek do sekretarza KC WKP(b), Giorgija Malenkowa z prośbą o wprowadzenie do sekcji MGB (Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego), która mieściła się w Wydziale Administracyjnym, nowego stanowiska — zastępcy kierownika sekcji. Na ten urząd mianowano Giennadija Bielowa⁷, który miał się zajmować sprawami archiwalnymi z ramienia partii. W roku 1955 Bielów objął stanowisko kierownika Głównego Zarządu Archiwalnego MSW ZSRR, które zajmował 16 lat.

⁵ Szerzej na temat archiwum Kominternu patrz: E. N. Szachnazarowa, W. N. Szczelina, *Archiw Kominterna*, „Nowaja i nowiejszaja istorija”, nr 3, 1992, s. 209–214; K. M. Anderson, *Nowyj oblik Archiwa Kominterna*, „Oteczestwiennye archiwa”, nr 1, 1998, s. 17–20.

⁶ *Otdiel Nauki CK KPSS. 1953–1966. Annotirowannyje opisi*, red naukowa M. J. Prozumienszczikow, Moskwa 2006, s. 7.

⁷ Giennadij Bielów (1917–1991), sowiecki działacz partyjny, karierę zawodową rozpoczął w NKWD i NKGB obwodu kujbyszewskiego. Po ukończeniu Wyższej Szkoły Partyjnej skierowany do pracy w Instytucie Stosunków Międzynarodowych oraz Wyższej Szkole Dyplomatycznej MSZ ZSRR. W latach 1956–1972 na czele Głównego Zarządu Archiwalnego MSW (od 1960 Zarząd podlega Radzie Ministrów) ZSRR.

W ZSRR badania nad historią najnowszą, historią XX w., były nadzorowane i sterowane przez najwyższe kierownictwo partyjne. Dla stworzenia własnej wizji dziejów Rosji i ZSRR, a w szczególności gloryfikacji komunistycznej partii i jej kolejnych wodzów, stworzono specjalne instytucje „naukowo–badawcze”, które zajmowały się pisaniem, a może trafniej byłoby powiedzieć — fałszowaniem i wypaczaniem historii. Jako przykład można podać działalność moskiewskiego Instytutu Marksa–Engelsa–Lenina (IMEL)⁸. Jednym z najbardziej prominentnych działaczy na niwie tworzenia zmitologizowanego i zafalszowanego obrazu historii był Piotr Pospiełow, w latach 50. dyrektor tej instytucji, członek Prezydium KC KPZR⁹. *Nota bene*, Pospiełow odegrał niebagatelną rolę w kontrolowaniu międzynarodowych kontaktów naukowych z krajami tzw. demokracji ludowej.

IMEL gromadził w swoich zasobach dokumenty z życia i działalności bolszewickiej partii i, w pewnych okresach, innych partii socjalistycznych i komunistycznych. Dostęp do nich miała bardzo ograniczona liczba zaufanych badaczy. Do dyspozycji historyków partyjnych były tajne archiwa zamknięte na ogół dla reszty przeciętnych badaczy, specjalistyczne biblioteki, zbiory specjalne (*spieczchran*)¹⁰. Badacze z zagranicy, nawet ci z krajów „zaprzyjaźnionych”, w ogóle nie mieli szans, aby się tam dostać.

Należy jednak nadmienić, że zezwolenie na pracę w specjalistycznych bibliotekach i archiwach uzyskiwały poszczególne osoby, formalnie pochodzące z innych krajów, często posiadające obywatelstwo sowieckie, które kierownictwo sowieckie planowało wykorzystać na „froncie historycznym”. Do stopniowej sowietyzacji krajów Europy Środkowo–Wschodniej potrzebni byli ludzie, którzy mogliby realizować koncepcje Kremla w różnych dziedzinach, w tym w nauce historycznej. W przypadku Polski rekrutowano ich przede wszystkim ze środowisk związanych z ruchem lewicowym i komunistycznym, które w trakcie II wojny światowej znalazły się na terytorium ZSRR.

Jedną z takich osób była Żanna Kormanowa, przebywająca od 1939 r. w Związku Sowieckim, a od 1943 zatrudniona w Instytucie Historii Akademii Nauk ZSRR w Moskwie. Godny uwagi jest fakt, że Kormanowa była także pracownikiem biblioteki specjalistycznej KC WKP(b), korzystała z zasobów zbiorów specjalnych¹¹. Na początku roku 1944

⁸ W 2010 r. w Moskwie ukazała się praca Władimira Mosołowa, w której na bogatym materiale źródłowym rozpatrywana jest działalność tej instytucji. Zob.: W. G. Mosołow, *IMEL. Cytadeli partyjnoj ortodoksii. Iz istorii Instituta marksizma–leninizma pri CK KPSS, 1921–1956*, Moskwa 2010.

⁹ K. A. Zaleski, *Impierija Stalina. Biograficzeskij encyklopediczeskij słowar*, Moskwa 2000, s. 369–370. Od 1949 do 1952 r. Pospiełow zajmował stanowisko dyrektora IMEL-u, gdzie poświęcił się produkowaniu sporej ilości pseudonaukowych artykułów i prac wychwalających i gloryfikujących Stalina, co nie przeszkodziło mu zresztą, w roku 1956, brać aktywny udział w przygotowaniu słynnego referatu Chruszczowa na XX zjeździe KPZR oraz „zdemaskowaniu kultu jednostki”. Pospiełow uczestniczył także w przygotowaniu słynnego „Krótkiego kursu WKP(b)”, swoistego dekalogu stalinowskiej wizji historii XX w., organizowaniu nagonek i kampanii w prasie przeciwko rozmaitym „wrogom ludu” i „szkodnikom”, brał również udział w stworzeniu historii wojny domowej w Rosji.

¹⁰ W Związku Sowieckim wówczas tylko kilka instytucji miało prawo przechowywać i udostępniać „zakazaną” literaturę określonej liczbie badaczy. Do nich zaliczały się Państwowa Biblioteka im. Lenina, biblioteki specjalistyczne KC WKP(b) oraz biblioteki organów bezpieczeństwa. Więcej na ten temat patrz: K. W. Lutowa, *Spieczchran Biblioteki Akadiemii nauk. Iz istorii siekrietnych fondow*, Sankt–Pietierburg 1999.

¹¹ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), zespół 1573, sygn. 3, k. 67–69. Zaświadczenia wydane dla Kormanowej przez dyrekcję IH AN ZSRR, poświadczone przez partyjną organizację zakładową WKP(b) do pracy w archiwach i bibliotekach. Styczeń–sierpień 1944 r.

Kormanowa zajęła się z ramienia partii opracowaniem nowej marksistowskiej historii Polski, nad którą prace nadzorował osobiście przebywający wówczas w Moskwie Jakub Berman, realizowała także odrębnie zamówiony temat „Historia Polski 1918–1939”¹².

Kormanowa razem z Celiną Bobińską, Tadeuszem Daniszewskim, Solomonem Natansonem *vel* Józefem Kowalskim oraz innymi „polskimi towarzyszami” zostali po 1945 r. skierowani przez Moskwę na polski „front naukowy”, i to właśnie oni na mocy poszczególnych decyzji Politbiura KC KPZR najczęściej odwiedzali sowieckie archiwa w latach 50. i początku 60.

Pierwsze odnalezione przeze mnie w aktach KC WKP(b) materiały dotyczące udostępniania materiałów archiwalnych polskiej stronie po II wojnie światowej odnoszą się do 1946 r., gdy na podstawie decyzji KC WKP(b), a na wniosek KC PPR, w tymże roku rozpoczęto pracę nad przekazaniem „części materiałów z historii polskiego ruchu robotniczego i KPP”¹³. Doborem dokumentów zajmowała się „specjalna komisja powołana przez dyrekcję IMEL–u”.

„Polska Komisja Historyczna przy IMEL” z Solomonem Natansonem (Józef Kowalski) na czele, której skład (pierwotnie przedstawiono kandydatury 8 osób, ostatecznie aprobatę Moskwy dostało 5 osób) został zaproponowany przez KC PPR i zatwierdzony przez KC WKP(b), dostawała do rąk tylko starannie wyselekcjonowane przez sowieckich partyjnych archiwistów materiały. O tym, że działalność ta w niczym nie przypomina współpracy naukowej, informował w swoim liście do sekretarza KC PPR Romana Zambrowskiego (przekazanym w lutym 1947 r. także do wiadomości J. Bermana, R. Kobryńskiej i S. Natansona) członek komisji, Rafał Gerber, jedyny historyk i archiwista w tym gronie. Oprócz stanu „ogólnego nieróbstwa” Gerber stwierdzał również rozbieżność w zadaniach tejsze Komisji, prosząc na końcu o dymisję. W uzasadnieniu pisał: „Lepiej, czy gorzej pracuję już samodzielnie 15 lat, z czego 5 w archiwach radzieckich i nie jestem w stanie brać udział w tej najzwyklejszej «chałturze», robionej przez dyletantów”¹⁴.

Opóźnienie w rozpoczęciu prac Komisji wiązało się z odrzuceniem przez Sekretariat KC WKP(b) wniosku Komisji Zagranicznej KC WKP(b) o zgodę na dostęp do materiałów archiwalnych i otrzymania odpowiedniego wyposażenia. Po interwencji władz PPR na początku lutego 1947 r., w Moskwie podjęto decyzję o rozpoczęciu prac w tym kierunku.

W notatce do sekretarza KC WKP(b) Andrieja Kuzniecowa z 12 II 1947 r. wystosowanej przez Michała Susłowa i Gieorgija Aleksandrowa wnioskowano o przekazanie kierownictwu PPR dokumentów KPP, podając w uzasadnieniu m.in. „postępową rolę poprzednika PPR, Komunistycznej Partii [Polski]” oraz konieczność „zwalczania ideologii PPS, która na łamach swojej prasy na wszelkie sposoby podkreśla swoje «historyczne zasługi» przed polską klasą robotniczą i narodem polskim”¹⁵.

¹² AAN, zespół 1573, sygn. 3, k. 65. Notatka Jakuba Bermana w sprawie materiałów do „Historii Polski” opracowanych przez Zannę Kormanową, 5 III 1944 r., rkps.

¹³ RGASPI, f. 17, op. 137, d. 80, k. 4. Notatka służbowa do sekretarza KC WKP(b) Michała Susłowa w sprawie toku przekazywania KC PPR dokumentacji na temat polskiego ruchu robotniczego i KPP, 26 II 1949 r.

¹⁴ Cyt. za: T. P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007, s. 77–78.

¹⁵ RGASPI, f. 17, op. 128, d. 1018, k. 21. Pismo do sekretarza KC A. Kuzniecowa w sprawie możliwości przekazania stronie polskiej dokumentów KPP, 12 II 1947 r.

Na podstawie decyzji KC WKP(b) polskie kierownictwo komunistyczne otrzymało w 1947 r. z Moskwy następujące dokumenty do następujących bloków tematycznych:

1. Sprawozdania, informacje oraz listy z kraju [Polski — J. S.] dotyczące KPP.
2. Dyrektywy KC KPP na kraj.
3. Sprawozdania komitetów wojewódzkich i okręgowych KPP.
4. Materiały komunistycznej organizacji młodzieżowej.
5. Prasę, ulotki.
6. Część dokumentacji PPS.
7. Materiały brygady Dąbrowskiego w Hiszpanii.

Pełnomocnik KC PPR Solomon Natanson–Kowalski, formalnie pracownik w oddziale Polskiej Agencji Prasowej przy Ambasadzie RP w Moskwie, a właściwie poufny informator strony sowieckiej w różnych sprawach¹⁶, otrzymał w Moskwie w okresie od kwietnia 1947 r. do lutego 1949 mikrofilmy dokumentów. Całą sprawę po stronie sowieckiej nadzorowała Komisja Zagraniczna KC WKP(b)¹⁷.

W lutym 1949 r. Jakub Berman zwrócił się do kierownika Wydziału Propagandy i Agitacji KC WKP(b) Michaiła Susłowa z prośbą o zwiększenie składu Komisji zajmującej się wyszukiwaniem i przekazywaniem wspomnianych dokumentów oraz poszerzeniem tematyki na obszar Zachodniej Białorusi i Ukrainy, lecz otrzymał odpowiedź negatywną. Zakładam, że Berman po zapoznaniu się z dostarczonymi przez stronę sowiecką materiałami stwierdził, że po 3 latach prac Komisji zdobyte materiały mają niewielką wartość naukową, i prosił m.in. o dodatkowe kopie mikrofilmów i kontynuację prac, w uzasadnieniu podając, że „odnalezienie, zgromadzenie oraz zbadanie tego materiału ma pierwszorzędne znaczenie dla naukowego opracowania historii Polskiej Partii Robotniczej w duchu marksizmu–leninizmu”¹⁸.

Po „wyjaśniającej” rozmowie telefonicznej w dniu 9 VI 1949 r. z Janem Dzierżyńskim, ówczesnym referentem Komisji Zagranicznej KC WKP(b), Berman wycofał się ze swoich postulatów w sprawie dodatkowych archiwaliów¹⁹. Obszar ten (Zachodnia Białoruś i Zachodnia Ukraina) uznawany był wówczas za wyłączną sferę interesów Związku Sowieckiego, nawet jeśli sprawy te dotyczyły kwestii, wydawałoby się, ściśle związanych z polskim ruchem komunistycznym. Podobna zasada dotyczyła badań historii Polski, dzieje Rzeczypospolitej szlacheckiej analizowano tak, jakby dawne granice pokrywały się z granicami z 1945 r., a więc obszary na wschód od Bugu albo nie były wcale badane, albo ogólnikowo traktowane w analizach.

¹⁶ Zob. więcej: L. E. Gorizontow, „*Mietodologiczeskij pierieworot*” w *polskoj istoriografii na rubieże 1940–1950–h godow i sowietskije istoriki*, „Sławianowiedzenie”, nr 6, 1993, s. 57.

¹⁷ RGASPI, f. 17, op. 137, d. 80, k. 4. Notatka służbowa do sekretarza KC WKP(b) Michaiła Susłowa w sprawie toku przekazywania KC PPR dokumentacji na temat polskiego ruchu robotniczego i KPP, 26 II 1949 r.

¹⁸ RGASPI, f. 17, op. 137, d. 80, k. 3–3v. Pismo skierowane przez Jakuba Bermana do Michaiła Susłowa w sprawie Polskiej Komisji Historycznej IMEL, 1 II 1949 r. Podpisano: „w imieniu Sekretariatu KC PZPR Jakub Berman”. Przeglądając szczegółowo wykazy przekazywanych przez stronę sowiecką materiałów, przechowywane w aktach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej (*Rossijskij gosudarstwennyj archiw nowiejszej istorii* — RGANI), doszedłem do wniosku, że często miały one znikomą wartość badawczą. Były to kopie komunistycznych pism, poszczególne materiały dotyczące działalności KPP, prace Marksa, Engelsa, Lenina, okładki pism itd.

¹⁹ RGASPI, f. 17, op. 137, d. 80, k. 14. Notatka do sekretarza KC WKP(b) Michaiła Susłowa w związku z pismem Jakuba Bermana z 1 II 1949 r., 16 VI 1949 r.

Poza utrzymaniem ścisłej kontroli w badaniach nad szeroko rozumianą historią ruchu robotniczego na polskich ziemiach, innym kierunkiem, nie mniej ważnym, była historia „związków polskiej i rosyjskiej demokracji” oraz „ruch narodowo-wyzwoleńczy”. Eksperti Wydziału Propagandy i Agitacji KC WKP(b) opracowali w lutym 1947 r. szczegółowe wykazy tematów badawczych do historii stosunków sowiecko-polskich, w których nie było miejsca na konflikty polsko-rosyjskie i którymi w przyszłości mieli się zajmować polscy badacze. Warto podkreślić, że dalszy rozwój kontaktów naukowych, zakres tematyczny prac podejmowanych przez polskich historyków w archiwach sowieckich w latach 50. i 60. nieomal w całości się zbiegał z tematyką nakreśloną w KC WKP(b) w 1947 r.²⁰

W okresie 1946–1954 większość przekazanych stronie polskiej archiwaliów dotyczyła przeważnie ruchu robotniczego końca XIX — początku XX w. Odbывало się to na zasadzie „dozowania” informacji, tzn. każdego roku IMEL przedstawiał KC WKP(b) wykaz opracowanych i przygotowanych do przekazania Polakom materiałów. Na przykład w roku 1953 na podstawie decyzji KC WKP(b) polskiemu kierownictwu partyjnemu przekazano zmikrofilmowanych osiem teczek do historii polskiego ruchu robotniczego. Sekretarz KC Michaił Susłow zatwierdził wykaz zawierający fotokopie dokumentów (listy działaczy ruchu robotniczego, okładki pism i inne dokumenty propagandowe) i nakazał przekazać je sekretarzowi KC PZPR Franciszkowi Mazurowi²¹. W marcu 1953 r. ambasador ZSRR w Warszawie Arkadij Sobolew meldował Susłowowi, że wspomniane fotokopie razem z fotokopiami prac „klasyków marksizmu” zostały uroczyście wręczone osobiście Bolesławowi Bierutowi²².

Według informacji przekazanej Piotrowi Pospielowowi przez dyrektora IMEL-u, Gienadija Obiczkina, opracowano kolejne dokumenty dotyczące grupy „Proletariat”, razem 13 teczek. Dokumenty przekazano 27 IV 1954 r. delegacji KC PZPR, przebywającej wówczas z wizytą w Moskwie²³.

Mimo że polskie komunistyczne kierownictwo w latach 1946–1954 kilka razy ostrożnie starało się poruszyć sprawę KPP, rozwiązanej w 1938 r., początkowo w zakresie przekazania większej ilości materiałów archiwalnych, a potem także w sprawie rehabilitacji partii oraz jej represjonowanych członków, poważnie problemem tym zaczęto się zajmować na *Staroj Ploszczadi*²⁴ dopiero w drugiej połowie 1955 r.

Podczas wizyty w Polsce na przełomie kwietnia i maja 1954 r. delegacji sowieckich historyków z Anną Pankratową na czele strona polska zgłosiła kilka postulatów, dotyczących „ożywienia wzajemnych kontaktów”. Sowiecki ambasador w Warszawie, Nikołaj Michajłow, przedstawił w KC KPZR obszerną notatkę, w której informował m.in. o wspólnych wnioskach Instytutu Nauk Społecznych przy KC PZPR, Instytutu Historii Polskiego Ruchu Robotniczego przy KC KPZR oraz Instytutu Historii PAN, dotyczącym przekazania przez stronę sowiecką

²⁰ Zob. załącznik na końcu artykułu.

²¹ RGANI, f. 5, op. 28, d. 19, k. 10–15. Korespondencja dotycząca sprawy przekazania fotokopii dokumentów z IMEL-u do KC PZPR zawierająca aneks z pełnym wykazem dokumentacji, luty–marzec 1953 r.

²² Ibidem, k. 53–54. Informacja od ambasadora ZSRR w Warszawie A. Sobolewa do Michaiła Susłowa, 27 III 1953 r.

²³ RGANI, f. 5, op. 28, d. 162, k. 10. Informacja wysłana do sekretarza KC KPZR Piotra Pospielowa, 7 IV 1954. Pospielow zatwierdził powyższą decyzję.

²⁴ Określenie *Staraja Ploszczad'* (starówka) w czasach sowieckich stał się synonimem najwyższej władzy w Związku Sowieckim, albowiem w jednym z budynków należącym do zespołu architektonicznego wschodniej części *Kitaj-goroda* mieścił się Komitet Centralny KPZR.

kopii dokumentów do historii polskiego ruchu robotniczego w Polsce pod koniec XIX i na początku XX w., a także fotokopii do historii KPZR²⁵.

Wydział Kultury i Nauki KC KPZR przygotował na podstawie notatki ambasadora Michajłowa z 20 V 1954 r. szereg przedsięwzięć, mających na celu polepszenie współpracy kulturalno–naukowej pomiędzy ZSRR i PRL. Znaczące miejsce zajmowała kwestia „wzajemnej wymiany materiałów archiwalnych, w których odzwierciedla się przyjaźń pomiędzy postępowymi działaczami Polski i Rosji, a także ruchu rewolucyjnego”²⁶. Główny Zarząd Archiwalny, rektor Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZR, dyrektor IMEL–u i Biblioteki im. Lenina dostali polecenie opracowania i przygotowania wykazów dokumentów na powyższe tematy do rozpatrzenia przez KC, w pierwszej kolejności materiałów dotyczących historii ruchu robotniczego w XIX i początku XX w. Z kolei Akademia Nauk ZSRR oprócz kontynuacji prac nad „Historią Polski” miała zająć się naukowym opracowaniem tematyki związanej z „przyjaźnią rosyjskiego, białoruskiego i polskiego narodu”. Wydział Propagandy KC KPZR został zobowiązany do publikacji w trybie ekspresowym artykułów i prac „ukazujących przyjaźń i współpracę postępowych działaczy Polski i Rosji”. Powyższe propozycje zatwierdził Piotr Pospiełow²⁷.

Główny Zarząd Archiwalny MSW ZSRR przygotował szereg dokumentów (ulotki, raporty żandarmów) do historii ruchu robotniczego w okresie przed pierwszą rewolucją i w latach 1905–1907. W listopadzie 1954 r. 138 dokumentów przekazano drogą dyplomatyczną, kolejną partię (200 dokumentów) wysłano nieco później. Wszystkie dokumenty zostały na wniosek Wydziału Kultury i Nauki dokładnie zbadane przez IMEL oraz *Glawlit* (cenzurę) i znowu zatwierdzone przez sekretarza KC Piotra Pospielowa²⁸.

Po przekazaniu przez stronę sowiecką części materiałów KC PZPR zwrócił się z prośbą do sowieckiego ambasadora Michajłowa o zorganizowanie spotkania z dyrektorem Instytutu Historii AN ZSRR Arkadijem Sidorowem. Spotkanie, na którym oprócz wspomnianego Sidorowa obecni byli Edward Ochab, Jakub Berman, Tadeusz Daniszewski, Bogusław Leśnodorski oraz Leon Grosfeld, miało miejsce w Warszawie dn. 2 XI 1954 r. Jak napisał w swoim sprawozdaniu Sidorow, „moja linia podczas rozmów została nakreślona w porannej rozmowie z ambasadorem Michajłowem”. Głównym tematem spotkania była kwestia publikacji w Polsce pierwszego tomu „Historii Polski”, napisanej przez zespół sowieckich historyków. W trakcie rozmowy Ochab podkreślił szczególne zainteresowanie polskiej strony otrzymaniem dokumentów archiwalnych z ZSRR²⁹.

Wymiana dokumentów dla potrzeb partyjnych dziejopisarzy pomiędzy ZSRR a PRL nie była do końca ruchem jednostronnym, ale jej zakres i skala były nieporównywalne. W ciągu 1954 r. Wydział Historii Partii przy KC PZPR przekazał IMEL–owi w sumie 84 dokumenty, głównie materiały dotyczące przebywania Lenina w Krakowie i na Podhalu w latach 1912–1914³⁰.

²⁵ RGANI, f. 5, op. 17, d. 469, k. 76. Sprawozdanie kierownika Wydziału Kultury i Nauki do sekretarza KC KPZR Piotra Pospielowa o wykonanych pracach w sprawie notatki służbowej ambasadora Michajłowa, 27 XI 1954 r.

²⁶ RGANI, f. 5, op. 17, d. 470, k. 130–133. Propozycje Wydziału Kultury i Nauki KC KPZR w sprawie notatki ambasadora Michajłowa, 3 XII 1954 r.

²⁷ Ibidem, k. 133.

²⁸ RGANI, f. 5, op. 17, d. 469, k. 76.

²⁹ RGANI, f. 5, op. 17, d. 470, k. 248. Notatka prof. A. Sidorowa z przebiegu rozmów w KC PZPR, 12 XI 1954 r.

³⁰ W. Mosołow, op. cit., s. 567.

Casus Komunistycznej Partii Polski

W przypadku materiałów archiwalnych dotyczących działalności KPP dodatkowy problem sprawiał fakt, że większość represjonowanych członków Kominternu w ten czy inny sposób współpracowała z sowieckim wywiadem, bardzo często pełniąc funkcje rezydentów tegoż wywiadu. Jeszcze w styczniu 1924 r. w piśmie do Feliksa Dzierżyńskiego jeden z działaczy ruchu komunistycznego alarmował o problemie zinfiltrowania partyjnych szeregów przez agentów sowieckiego kontrwywiadu: „Systematyczne, wbrew wszelkim wskazówkom pociąganie [przez sowiecki wywiad] do czynnego bezpośredniego udziału w dwóch robotach [szpiegostwo oraz zamachy terrorystyczne] szerokich kół partyjnych i nawet partyjnych funkcjonariuszy, bez zgody i często bez wiedzy partii. W wielu wypadkach po prostu odróżnić nie sposób, gdzie kończy się partia, a gdzie zaczyna się nasza [sowiecka] *kontrrazwiedka*”³¹.

Rosyjski archiwista, badacz historii międzynarodowego ruchu komunistycznego, Aleksander Watlin, słusznie zauważył, że zarówno z Kominternu, jak i ze służb specjalnych Związku Sowieckiego nie można było dobrowolnie odejść. Często człowiek dostawał nowe imię i tożsamość, z drugiej zaś strony w jego osobowość wcielali się rezydenci sowieckiego wywiadu³². Problem współpracy z sowieckim wywiadem poszczególnych działaczy komunistycznej międzynarodówki do dzisiaj budzi wiele emocji i kontrowersji, których najbardziej jaskrawym przykładem jest bodajże postać węgierskiego komunisty, Imre Nagya³³.

Wracając do poruszonego zagadnienia, na podstawie znanych już dokumentów można stwierdzić, że po raz pierwszy kwestia rehabilitacji KPP oraz jej członków, represjonowanych przez NKWD, została oficjalnie podniesiona w grudniu 1954 r. w piśmie Bolesława Bieruta do Nikity Chruszczowa³⁴. Jednak pierwsze sygnały dotarły na Kreml już na początku 1954 r., gdy sowiecki ambasador w Warszawie, Giorgij Popow, poinformował KC KPZR o rozmowie z Bierutem dn. 8 I 1954 r., w trakcie której polski przywódca stwierdził, że rozwiązanie KPP oraz aresztowanie jej członków były błędną decyzją³⁵. Na początku 1955 r.

³¹ RGASPI, f. 76, op. 3, d. 339, k. 1. Pismo Pawła Łapińskiego do Feliksa Dzierżyńskiego z 11 VIII 1924 r. Cyt. za: *Przewrót majowy w oczach Kremla*, pod red. B. Musiała przy współpracy J. Szumskiego, Warszawa 2009, s. 24.

³² A. J. Watlin, *Komintern. Idie, rieszenija, sud'by*, Moskwa 2009, s. 348. Zob. też inne prace tegoż autora: A. Vatlin, N. Mussienko, *Schule der Träume. Die Karl-Liebknecht-Schule in Moskau (1924–1938)*, Bad Heilbrunn 2005; *Stenogrammy zasiedanij Politbiuro CK RKP(b)–WKP(b). 1923–1938 gg.*, red. A. J. Watlin i in., Moskwa 2007.

³³ Imre Nagy (1896–1958), węgierski komunist, podczas rewolucji węgierskiej 1956 r. stanął na czele ruchu oporu przeciwko sowieckiej interwencji. Zamordowany w 1958 r. Pod koniec lat 80. uznany za narodowego bohatera Węgier. W 1990 r. Michaił Gorbaczow przekazał stronie węgierskiej dokumenty z archiwum KGB, z których wynikało, że Imre Nagy dobrowolnie podjął współpracę z OGPU jeszcze w 1933 r. pod pseudonimem „Wołodia”, biorąc czynny udział w pracy operacyjnej. Wielu historyków, zwłaszcza na Zachodzie, uważa te dokumenty za falsyfikat. Zob. W. Mustow, *Kiem był Imre Nagy?*, „Obozriewatiel — Observer”, nr 14, 1993; J. Granville, *Imre Nagy aka „Volodya” — A Dent in the Marty's Halo?*, „Cold War International History Project Bulletin”, no 5 (Spring), 1995, s. 28, 34–37; N. Zieńkowicz, *Na KGB rabotali i „Star” i „Mlad”*, Moskwa 2003, s. 8–13. W chwili obecnej dokumenty (kopie) dotyczące współpracy Imre Nagya z sowiecką bezpieką są przechowywane w zespole 89 (*kollekcija rassiekrieczennych dokumentow*) w RGANI.

³⁴ AAN, PZPR. KC. XIA/71, t. I, bez daty, język ros., k. 15–16. Cyt. za: *Priezidium CK KPSS. 1954–1964*, red. A. A. Fursienko, t. II: *Postanowlenija. 1954–1958*, Moskwa 2006, s. 923–924.

³⁵ Szyfrotelegram G. Popowa z Warszawy do KC KPZR na temat stanowiska KC PZPR w sprawie rozwiązania KPP, 11 I 1953 r. Cyt. za: *Priezidium CK KPSS. 1954–1964*, t. II, s. 28.

na polecenie Nikity Chruszczowa przewodniczący KGB, Iwan Sierow, wraz z prokuratorem generalnym ZSRR, Piotrem Baranowem, przygotowali raport „O rehabilitacji grupy byłych pracowników kadry kierowniczej KPP”³⁶. W piśmie przekazanym do KC PZPR pod koniec marca tego roku KC KPZR zapewnił, że „represjonowane kierownictwo KPP zostanie pośmiertnie zrehabilitowane”.

Pod koniec 1955 r. Bolesław Bierut skierował do KC KPZR oficjalne pismo, w którym prosił o zrewidowanie decyzji Komitetu Wykonawczego Kominternu z dn. 16 VIII 1938 r. o rozwiązaniu Komunistycznej Partii Polski. Nieco wcześniej, bo w październiku tegoż roku, Tadeusz Daniszewski przywiózł do Moskwy list od Bieruta, w którym proszono o przekazanie materiałów archiwalnych dotyczących historii KPP oraz PPR przechowywanych w Moskwie³⁷. 8 XII 1955 r. na posiedzeniu Prezydium KC KPZR w składzie Michaił Susłow, Maksim Saburow, Boris Ponomariow oraz Aleksiej Kiriczenko, pod przewodnictwem Anastasa Mikojana, omawiano m.in. wniosek Bieruta w sprawie rehabilitacji KPP. Podjęto wówczas decyzję o uznaniu decyzji z 1938 r. za nieuzasadnioną, ustalono też w drobnych szczegółach scenariusz dalszych działań. Postanowiono, że wspólne oświadczenie o „rehabilitacji” KPP podpiszą Komitety Centralne komunistycznych partii ZSRR, Włoch, Bułgarii i Finlandii, które podejmowały decyzję o rozwiązaniu KPP w 1938 r., a także PZPR³⁸.

W materiałach roboczych (*czernowyye zapisi*) protokołu posiedzenia Prezydium KC KPZR zachował się inny odręczny zapis, który nie został włączony do oficjalnego oświadczenia, a mianowicie „dielea na polskich kommunistow pieriedat’ poljakam”³⁹. Dn. 13 XII 1955 r. uchwalono decyzję KC KPZR w sprawie przekazania KC PZPR materiałów archiwalnych dotyczących KPP. Jednak na Kremlu wcale nie spieszono się z przekazaniem dokumentów, gdyż wówczas sprawą priorytetową było przygotowanie się do XX zjazdu KPZR, na którym został wygłoszony m.in. słynny referat Chruszczowa „o zdemaskowaniu kultu jednostki”.

W kwietniu 1956 r. sekretarz KC PZPR Władysław Matwin skierował pismo do sekretarza KC KPZR Piotra Pospiełowa, w którym znalazły się m.in. następujące zdania: „W związku z przeprowadzaną przez nas propagandą KPP oraz rehabilitacją jej działaczy potrzebujemy danych biograficznych działaczy KPP. [...] W październiku 1955 r. dostaliśmy zapewnienie, że wszystkie materiały KPP oraz PPR przechowywane w Moskwie zostaną przekazane nam”⁴⁰. W uzasadnieniu przyspieszenia przekazania materiałów Władysław Matwin podał także konieczność stworzenia podręcznika historii PZPR na wzór „Krótkiego kursu historii WKP(b)”. *Nota bene*, kwestia przekazania dokumentacji KPP w kontekście po-

³⁶ Zob. *Rieabilitacyja: kak eto bylo. Dokumenty Priezidiuma CK KPSS i drugije materialy*, t. I: *Mart 1953–fiewral 1956*, zostawili A. N. Artizow, J. W. Sigaczow, I. N. Szewczuk, W. G. Chłopow, Moskwa 2000, s. 189–190.

³⁷ RGANI, f. 5, op. 28, d. 397, k. 239. Informacja przekazana przez sowieckiego ambasadora w Warszawie Pantielejmona Ponomarienkę, 28 IV 1956 r.

³⁸ We wspólnym oświadczeniu z 8 I 1956 r. uwzględniono uwagi KC PZPR, zmieniając treść ostatniego akapitu. W trakcie obrad XX zjazdu KPZR 19 II 1956 r. poinformowano o rehabilitacji KPP. Dn. 14 III 1956 r. równoległe opublikowano w sowieckiej „Prawdzie” i polskiej „Trybunie Ludu” stosowne oświadczenia w tej sprawie. Zob.: *Priezidium CK KPSS 1954–1964*, t. I: *Czernowyye protokolnyje zapisi zasiedanij. Stienogrammy*, Moskwa 2004, s. 906. Wątek dotyczący rehabilitacji KPP poruszał w swojej pracy polski badacz, Andrzej Skrzypek. Zob. A. Skrzypek, *Mechanizmy autonomii: stosunki polsko–radzieckie 1956–1965*, Pułtusk 2005.

³⁹ Protokół posiedzenia Prezydium KC KPZR nr 172 z dn. 8 XII 1955 r. Punkt 11 „O piśmie KC PZPR (tow. Bieruta)”. Cyt. za: *Priezidium CK KPSS 1954–1964*, t. I, s. 68.

⁴⁰ RGANI, f. 5, op. 28, d. 397, k. 239. Pismo KC PZPR do KC KPZR, L.dz. 36/675/56, 21 IV 1956 r.

trzeby napisania polskiego analogu sowieckiego podręcznika historii partii była podnoszona kilkakrotnie przez polskich dygnitarzy partyjnych. W rozmowie z Ryszardem Majchrzakiem oraz Andrzejem Werblanem, przeprowadzonej w KC PZPR w lipcu 1956 r. przez II sekretarza ambasady ZSRR w Warszawie, N. [?] Maslennikowa, polscy dygnitarze partyjni podkreślali m.in. skomplikowaną sytuację na froncie ideologicznym. Powstanie ewentualnego podręcznika historii PZPR partyjni dygnitarze wiąжали wówczas z „rozstrzygnięciem problemu KPP”⁴¹.

Do czerwca 1956 r. Wydział Zagraniczny KC KPZR przygotował fotokopie wybranych dokumentów z teczek osobowych Anatola Warskiego, Juliana Leńskiego, Adama Próchnika (szczegółowy opis dokumentów złożono na ręce M. Susłowa). Po zatwierdzeniu przez Michała Susłowa dn. 9 VI 1956 r. fotokopie dokumentów zostały przekazane Edwardowi Ochabowi przez sowieckiego ambasadora Pantielejmona Ponomarienkę⁴². Łącznie przekazano materiały dotyczące 28 represjonowanych członków KPP, dokumenty zjazdów, konferencji i plenów⁴³.

Dalsze prace nad przekazaniem materiałów do historii komunistycznej partii znajdowały się pod ścisłą kontrolą KC KPZR. W grudniu 1957 r. do KC KPZR zwróciła się zastępczyni Wydziału Propagandy KC PZPR Teodora Feder⁴⁴, osoba wszakże zaufana pod wieloma względami, z prośbą o umożliwienie przyjazdu do ZSRR na sześć tygodni w celu zapoznania się z materiałami na temat Adolfa Warskiego oraz działalności KPP w latach 1919–1931. W tej sprawie została powzięta Uchwała KC KPZR z dnia 8 I 1958 r., na podstawie której Feder otrzymała możliwość zapoznania się z materiałami o Warskim oraz działalności KPP, aczkolwiek z ograniczeniem ram czasowych badań do lat 1918–1923. Zezwolenia na pracę z dokumentami do okresu późniejszego, m.in. do przewrotu majowego, Feder nie dostała⁴⁵.

Feder zwróciła się osobiście do sekretarza KC KPZR, Piotra Pospiełowa, z prośbą o udostępnienie dokumentacji na temat przewrotu. Na wniosek Jurija Andropowa, który wówczas zajmował stanowisko kierownika Wydziału Zagranicznego⁴⁶, podjęto decyzję o tym, żeby poinformować tow. Feder o niemożności zapoznania się z dokumentami dotyczącymi przewrotu majowego, gdyż „znajdują się one w opracowaniu” i „zapoznać się z nimi obecnie nie ma możliwości”.

Pospiełow przyjął Feder wraz z ambasadorem PRL Tadeuszem Gedem 4 IV 1958 r. i przekazał stanowisko KC w tej sprawie. W efekcie Feder dostała zamówione mikrofilmy z doku-

⁴¹ RGANI, f. 5, op. 28, d. 396, k. 299. Notatka z rozmowy z kierownikiem Wydziału Propagandy i Agitacji KC PZPR A. Werblanem oraz jego zastępcą R. Majchrzakiem, 11 VII 1956 r.

⁴² RGANI, f. 5, op. 28, d. 397, k. 285. Notatka Wydziału Zagranicznego KC KPZR, 4 VI 1956 r.

⁴³ RGANI, f. 5, op. 28, d. 397, k. 270. Informacja kierownika sekcji KC KPZR W. Lesakowa nr 17256 z 29 VI 1956 r. w sprawie przekazania E. Ochabowi fotokopii dokumentów KPP.

⁴⁴ Teodora Feder w latach 1923–1929 pracowała w aparacie Kominternu w Moskwie. Od 1930 do 1933 r. słuchacz w Instytucie Czerwonej Profesury w Moskwie. Od 1933 do 1936 r. kierownik Wydziału Propagandy woroneżskiego komitetu obwodowego WKP(b). Po wojnie zajmowała wysokie stanowiska w KC PZPR, w latach 1955–1966 zastępca Wydziału Propagandy i Agitacji KC PZPR. Cyt. za: „Katalog kierowniczych stanowisk partyjnych i państwowych PRL”, „Biuletyn Informacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej” (dalej BIP IPN), <<http://katalog.bip.ipn.gov.pl/showDetails.do?idx=F&katalogId=1&subpageKatalogId=1&pageNo=1&nameId=10899&osobaId=18720&>>.

⁴⁵ RGANI, f. 5, op. 49, d. 55, k. 73. Informacja do KC KPZR do Jurija Andropowa w sprawie przyjazdu T. Feder do ZSRR, 28 III 1958 r.

⁴⁶ Jurij Andropow przez krótki okres (1953–1954) stał na czele IV Wydziału Europejskiego MSZ ZSRR, który zajmował się Polską i Czechosłowacją.

mentami KC KPP za okres 1921–1923, korespondencję KC KPP z przedstawicielstwem KPP [w Moskwie], referat [Karola] Radka, rezolucję o odwołaniu Warskiego z przedstawicielstwa KC KPP⁴⁷. Zezwolenie na przekazanie mikrofilmów sankcjonowali sekretarze KC KPZR Michaił Susłow i Jekaterina Furcewa. 1 X 1958 r. wspomniane mikrofilmy zostały wręczone ambasadorowi PRL w Moskwie T. Gedemu⁴⁸.

W latach 50. selekcją materiałów do historii KPP i polskiego ruchu robotniczego zajmowała się pracowniczka IMEL-u, archiwistka Rozalija Jermołajewa⁴⁹. Opracowywała ona materiały KPP, układała wykazy przedstawiane do akceptacji dyrektorowi IMEL-u, który, z kolei, kierował stosowne pismo do Wydziału Zagranicznego KC KPZR. Kierownik tego Wydziału po zapoznaniu się z materiałami (załączano pełny wykaz dokumentów) opiniował wnioszek i przesyłał do zatwierdzenia do sekretarzy KC KPZR. W latach 50. takie decyzje zazwyczaj podejmowali poszczególni sekretarze KC, a po 1957 r., po powołaniu Komisji Ideologicznej przy KC KPZR — członkowie komisji. W materiałach archiwalnych takie decyzje określano jako *po komissii* — czyli na podstawie decyzji Komisji Ideologicznej KC KPZR.

Nawet w Polsce sporządzeniem zamkniętych katalogów często zajmowali się wysłannicy IMEL-u. Na początku 1958 r. na podstawie decyzji KC KPZR i na wniosek KC PZPR do Warszawy na okres jednego miesiąca została skierowana wspomniana Rozalija Jermołajewa w celu „opracowania materiałów dotyczących polskiego ruchu robotniczego”. Sprawą tą od początku zajmował się Jan Dzierżyński, referent w Wydziale Zagranicznych KC KPZR⁵⁰. Zanim Jermołajewa dostała zgodę na wyjazd do Polski, Dzierżyński zbadał jej dokumentację (teczkę osobową), którą zamówił od dyrekcji IMEL-u. Dopiero po tym, jak szef Wydziału, Jurij Andropow, zatwierdził decyzję, sowiecki ambasador w Warszawie dostał polecenie KC KPZR poinformowania o tym KC PZPR⁵¹.

Publikacja dokumentów dotyczących powstania styczniowego

Inną płaszczyzną współpracy naukowej w zakresie nauk historycznych, równie kontrolowaną przez władze partyjne, była współpraca realizowana w ramach umów i planów współpracy naukowej pomiędzy ZSRR a PRL, w szczególności pomiędzy Polską Akademią Nauk a Akademią Nauk ZSRR. Przyjrzyjmy się dokładniej dwóm fundamentalnym projektom wspólnych publikacji, które opierały się w dużym stopniu na poszukiwaniach archiwalnych prowadzonych na terenie ZSRR od drugiej połowy lat 50. do początku lat 80. — powstaniu styczniowemu oraz kilkutomowej edycji dokumentów na temat stosunków polsko-sowieckich.

Zbigniew Romek w oparciu o polskie źródła pisze, że projekt publikacji źródeł powstania styczniowego zrodził się z prywatnej inicjatywy polskich uczonych i był, przede wszystkim, pomysłem prof. Stefana Kieniewicza, który potrafił przekonać do niego delegatów Instytutu

⁴⁷ RGANI, f. 5, op. 49, d. 55, k. 116. Informacja w sprawie przekazania materiałów archiwalnych T. Feder.

⁴⁸ Ibidem, k. 117.

⁴⁹ W latach 60. Rozalija Jermołajewa często pełniła funkcję eksperta od spraw polsko-sowieckich, w szczególności związanych z tematyką ruchu komunistycznego i zasobami archiwalnymi. W czerwcu 1965 r. razem z Tadeuszem Daniszewskim Jermołajewa została zaproszona do oceny rozprawy habilitacyjnej Aleksandra Manusiewicza „Polscy internacjoniści w rewolucji październikowej”. Zob. *W Institutie Sławianowiedienija AN SSSR*, „Sowieckoje sławianowiedienije”, nr 6, 1965, s. 95.

⁵⁰ RGANI, f. 5, op. 49, d. 55, k. 9–10.

⁵¹ Ibidem, k. 12–13.

Słowianoznawstwa AN ZSRR, Ilję Millera i Władimira Koroluka podczas jednej z wizyt w Warszawie⁵².

Z oficjalnej dokumentacji przechowywanej w archiwum KC KPZR wynika, że w lutym 1956 r. w czasie wizyty w Moskwie delegacja polskich historyków poinformowała o przygotowaniu do publikacji dokumentów o powstaniu styczniowym. Wnioskowano wówczas o włączenie do publikacji materiałów przechowywanych w archiwach w ZSRR. Osiągnięto wstępne porozumienie w tej sprawie.

Pierwsze oficjalne pismo dotyczące publikacji źródłowej, które zachowało się w aktach Wydziału Nauki KC KPZR, zostało wystosowane przez Henryka Jabłońskiego, ówczesnego sekretarza naukowego PAN do Prezydium AN ZSRR. W piśmie złożono propozycję współpracy w zakresie edycji dokumentów powstania styczniowego, „biorąc pod uwagę zainteresowanie przedstawicieli Instytutu Słowianoznawstwa oraz dyrektora IH PAN”⁵³.

Z ogólnie przyjętych zasad „kremłowskiej kuchni” wylamywało się zachowanie w tej sprawie dyrektora Instytutu Historii PAN, Tadeusza Manteuffla. Pomijając oficjalną drogę, Manteuffel pod koniec kwietnia tegoż roku wysłał list bezpośrednio do dyrekcji Instytutu Słowianoznawstwa⁵⁴. Treść tego listu, a raczej sposób przekazu informacji były nieco nietypowe, zwłaszcza w relacjach ze „starszym bratem”. List sporządzony w języku rosyjskim (z ewidentnymi polonizmami) był utrzymany w oficjalnym tonie, którym Manteuffel informował o rozpoczęciu prac nad poszukiwaniem materiałów w zbiorach warszawskich i krakowskich, o wyznaczeniu do składu mieszanej komisji prof. Stefana Kieniewicza, docenta Emanuela Halicza oraz przedstawiciela Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych — Kazimierza Koparskiego. Następnie polski uczyony prosił o poinformowanie o przebiegu prac w tym zakresie w ZSRR, proponując jednocześnie wyznaczenie terminu pierwszego spotkania wstępnie na jesień tegoż roku⁵⁵. Manteuffel kilkakrotnie dawał świadectwo swojej odważnej postawy wobec narzucania przez stronę sowiecką tematów propagandowo-politycznych⁵⁶. Oczywiście cała korespondencja z Polski trafiała z kancelarii AN ZSRR od razu do właściwego ośrodka decyzyjnego, czyli do KC KPZR.

Na podstawie decyzji KC KPZR latem 1956 r. (12 VI–12 VII) skierowano do Polski delegację historyków z Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR (Fiodor Zujew, Aleksandr Manusiewicz, Iwan Chrienow) oraz partyjnego funkcjonariusza Wydziału Zagranicznego W. [?] Owczarowa. W czasie wizyty odwiedzono m.in. Kraków i Warszawę oraz Katowice (wówczas jeszcze Stalinogród), przeprowadzono szereg spotkań z polskimi historykami, które nieraz przybierały ostry charakter. Podczas spotkania z Tadeuszem Daniszewskim i Leonem Grosfeldem polscy partyjni historycy poruszyli problem braku normalnego dostępu do (sowieckich) źródeł archiwalnych i, co się z tym wiąże, niemożnością prowadzenia badań nad polską historią najnowszą.

⁵² Por. Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010, s. 86.

⁵³ RGANI, f. 5, op. 35, d. 56, k. 2. Pismo Henryka Jabłońskiego do Prezydium AN ZSRR, 7 IV 1956 r.

⁵⁴ Oficjalna droga przewidywała skierowanie takiego listu najpierw do Kancelarii PAN, gdzie na jego podstawie opracowywano pismo wysyłane do Moskwy z Prezydium PAN i podpisane zwyczajowo przez sekretarza naukowego PAN. W Moskwie z Prezydium AN ZSRR pismo rutynowo miało być kierowane do Wydziału Krajów Demokracji Ludowej, aczkolwiek w praktyce najczęściej Wydział Nauki KC decydował o sprawie.

⁵⁵ RGANI, f. 5, op. 35, d. 56, k. 4. Pismo dyrektora Instytutu Historii PAN Tadeusza Manteuffla do dyrekcji Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR, 29 IV 1956 r.

⁵⁶ Na ten temat szerzej zob. Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna*, s. 86–87.

Dn. 11 VII 1956 r. nieco zdezorientowaną delegację z ZSRR podejmował w KC PZPR Edward Ochab, który postarał się złagodzić negatywne wrażenie z przeprowadzonych rozmów z polskimi historykami. Sowiecka delegacja sporządziła na podstawie przeprowadzonych rozmów obszerne sprawozdanie do KC KPZR, gdzie opisano „niepokojącą sytuację na froncie historycznym”, wnioskowano m.in. o wspólną publikację przez Instytut Historii PAN oraz Instytut Słowianoznawstwa AN ZSRR materiałów i dokumentów o 1863 r., a także o publikację artykułów w sowieckim czasopiśmie „Komunist” oraz „Woprosy istorii” na temat historii „rosyjsko–polskich związków rewolucyjnych oraz kontaktów kulturalnych, a także materiałów o historii KPP”. Kwestię publikacji dokumentów z powstania styczniowego proponowano rozwiązać w następujący sposób: Polska Akademia Nauk miała wystąpić na oficjalnej drodze z kolejnym wnioskiem w tej sprawie⁵⁷.

Dopiero za pół roku, bo w lutym 1957 r., Prezydium PAN zwróciło się z kolejnym oficjalnym wnioskiem do Prezydium AN ZSRR o „wyrażenie zgody na wspólne wydanie materiałów do historii powstania styczniowego”⁵⁸. Wydział Nauki KC KPZR, od samego początku zajmujący się kwestią ewentualnej wspólnej edycji źródłowej, opracował w marcu 1957 r. notatkę, w której zajął stanowisko w tej sprawie. Zastępca kierownika Wydziału Nauki stwierdził, iż „jest całkiem oczywiste, że PAN podejmie próbę wydania źródeł nawet w przypadku odmowy sowieckich historyków udziału w projekcie”. Zdaniem partyjnego funkcjonariusza należało jednak włączyć się do inicjatywy Polaków, aby „zneutralizować ewentualne próby poszczególnych polskich historyków wykorzystania tego w nacjonalistycznych celach”⁵⁹.

Ustalono też skład osobowy sowieckiej części, gdzie na wniosek AN ZSRR włączono Władimira Koroluka oraz Ilję Millera. Trzecią kandydaturę, Iwana Iwanowicza Kostiuszki⁶⁰, Wydział Nauki postanowił zamienić na przedstawiciela Zarządu Archiwalnego, Leonida Jakowlewa. Decyzję o rozpoczęciu wspólnego projektu zatwierdził 14 marca tegoż roku kandydat na członka Prezydium KC KPZR Dmitrij Szepiłow⁶¹ o czym niezwłocznie poinformowano Prezydium AN ZSRR. Jeszcze kilka lat temu prośby Polaków z pewnością zostałyby zignorowane, zwłaszcza jeśli sprawy te dotyczyły udostępniania materiałów archiwalnych. Do tegoż temat powstania 1863 nie był tematem wpisującym się w paradygmat „przyjaźni polskiego i rosyjskiego narodu”. Projekt ten realizowany przez ponad 20 lat we współpracy ze stroną sowiecką był bodajże jednym z niewielu projektów nau-

⁵⁷ RGANI, f. 5, op. 35, d. 38, k. 72–84. Informacja o wizycie delegacji sowieckich historyków w Polsce skierowana przez Wydział Nauki i Szkół Wyższych do KC KPZR, 8 IX 1956 r.

⁵⁸ RGANI, f. 5, op. 35, d. 56, k. 10. Notatka do KC KPZR podpisana przez zastępcę kierownika Wydziału Nauki Dmitrija Kukina.

⁵⁹ Ibidem, k. 11. Jako pierwszy powołał się na ten dokument Zbigniew Romek. Zob. Z. Romek, *Nauka przeciw ideologii. Współpraca historyków polskich i radzieckich po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 1, s. 101.

⁶⁰ Jak wynika z informacji Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR, Iwan Kostiuszko był jedyną osobą narodowości polskiej znajdującą się w składzie zespołu redakcyjnego, który pracował w latach 50. nad napisaniem marksistowskiej historii Polski. Archiw Rossijskoj akademii nauk (dalej ARAN), f. 1965, op. 1, d. 17, k. 26. Jeśli chodzi o pisownię nazwiska tego historyka, często manifestującego swe ortodoksyjne marksistowskie przekonania oraz utrzymującego stałe kontakty z Wydziałem Nauki KC KPZR, Polacy celowo pisali „Kostriuszko”, by zatrzeć skojarzenia (ponoć mającego autentyczne powiązania) z polskim bohaterem narodowym, Tadeuszem Kościuszką.

⁶¹ RGANI, f. 5, op. 35, d. 56, k. 11. Notatka do KC KPZR podpisana przez zastępcę kierownika Wydziału Nauki Dmitrija Kukina.

kowych różniącym się od reszty narzucanych tematów mniejszym ideologicznym nalotem i w dużym stopniu przeforsowanym dzięki stanowczej determinacji polskich historyków.

Już 27 III 1957 r. podpisano porozumienie o naukowej współpracy pomiędzy AN ZSRR a PAN-em dotyczące wspólnej publikacji dokumentów o historii powstania styczniowego. W 1957 r. odbyło się kilka spotkań sowieckich i polskich historyków. W dn. 5–7 czerwca w Moskwie miała miejsca narada z udziałem prof. Stefana Kieniewicza i doc. Ireny Koberdowej, podczas której ustalono wspólny plan publikacji, a także postanowiono włączyć do prac historyków i archiwistów z Białorusi, Ukrainy i Litwy⁶². Oprócz pracy w centralnych archiwach Moskwy i Leningradu zamierzano przeprowadzić kwerendy archiwalne w Kijowie, Żytomierzu, Winnicy, Chmielnickim i Odessie na Ukrainie, Mińsku i Grodnie na Białorusi, a także w Wilnie na Litwie. Polska strona planowała zakończyć prace nad pierwszym tomem w 1963 r.⁶³

W latach 60. Moskwę odwiedzali członkowie polskiej strony komisji mieszanej Emanuel Halicz, Stefan Kieniewicz, ale także „sprawdzone towarzyszeki” — Celina Bobińska, Żanna Kormanowa. Chciałem podkreślić, że za każdym razem, gdy polscy badacze wnioskowali o pracę w archiwach, trzeba było uzyskać zgodę KC⁶⁴. Z dokumentacji Wydziału Nauki dowiadujemy się o kilkakrotnych wizytach polskich historyków Stefana Kieniewicza, Emanuela Halicza, Celiny Bobińskiej, literaturoznawcy Mariana Jakubca. Podczas jednego z wyjazdów do Moskwy w maju 1960 r., którego formalnym celem było posiedzenie wspólnej mieszanej komisji ds. edycji źródeł dotyczących powstania 1863 r., prof. Kieniewiczowi zezwolono także na pracę w archiwach, zbieranie materiałów do tematu politycznych manifestacji na terenie Królestwa Polskiego przez trzy tygodnie. *Nota bene*, Kieniewicz w swoich wspomnieniach życzliwie wspominał wyjazdy „do przyjaciół Moskali” i pracę w archiwach sowieckich, zaznaczał, że „wydawnictwo źródeł do dziejów powstania styczniowego nie byłoby możliwe w takiej skali, gdyby nam koledzy radzieccy nie umożliwili korzystania z archiwów”⁶⁵. Celina Bobińska uzyskała zaś zgodę na pracę nad tematem działalności i ideologii polskiej emigracji w okresie 1864–1870⁶⁶.

⁶² ARAN, f. 1965, op. 1, d. 187, k. 5–8, 51–65. Materiały dotyczące prac nad projektem publikacji dokumentów do historii powstania styczniowego.

⁶³ W Polsce ukazały się kolejno tomy poświęcone chłopom i sprawie polskiej (*Chłopi i sprawa polska w powstaniu styczniowym. Materiały z terenu guberni radomskiej*, red. S. Kieniewicz i T. Kostiuszko, Wrocław 1962) i manifestacjom patriotycznym na prowincji Królestwa Polskiego (*Ruch rewolucyjny 1861 roku w Królestwie Polskim: manifestacje na prowincji*, red. S. Kieniewicz, I. S. Miller, Wrocław 1963). Następnie pojawiły się tomy poświęcone dokumentacji proveniencji powstańczej (4 tomy), korespondencji namiestników (3 tomy), prasie tajnej (3 tomy). Cyt. za: W. i R. Sliwowsy, *Nasze rodzinne potyczki z cenzurą PRL*, w: *Cenzura w PRL. Relacje historyków*, oprac. Z. Romek, Warszawa 2000, s. 218.

⁶⁴ Od 1958 r. zgodę na udostępnianie i przekazanie źródeł, w tym dotyczących powstania styczniowego, udzielała Komisja Ideologiczna KC z Michaiłem Susłowem na czele. Zob. chociażby: Uchwała Komisji KC KPZR ds. Ideologii, Kultury i Międzynarodowych Kontaktów Partyjnych z dn. 17 VIII 1961 r. „O przekazaniu Polskiej Akademii Nauk kopii dokumentów archiwalnych dotyczących historii polskiego powstania 1863 r. RGANI, f. 11, op. 1, d. 42, k. 1–3.

⁶⁵ S. Kieniewicz, *O sobie i o historii*, „Przegląd Historyczny” 84, 1993, s. 7–12. Cyt. za: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego UW 1930–2005*, Warszawa 2005, s. 152.

⁶⁶ RGANI, f. 5, op. 35, d. 144, k. 144. Notatka kierownika Wydziału Nauki D. Kukina do KC KPZR, 21 V 1960 r. Powyższą decyzję zatwierdził dn. 31 V 1960 r. sekretarz KC KPZR Nuritdin Muchitdinow.

Dokumenty dotyczące historii stosunków polsko–sowieckich

Innym ważnym projektem dotyczącym badań archiwalnych była publikacja dokumentów do stosunków polsko–sowieckich. Projekt ten był realizowany pod ścisłą kontrolą sowieckiej strony, która na mocy swoich wewnętrznych rozporządzeń decydowała nie tylko o treści tomów, lecz także o składzie polskiej redakcji, zmianach tytułu itd.

Jedną z pierwszych wzmianek o potrzebie wydania takiej publikacji źródłowej odnosi się do 1954 r., gdy ambasador ZSRR w Warszawie, Pantielejmon Ponomarienko, przekazał do Wydziału Kultury i Nauki KC KPZR wniosek Instytutu Nauk Społecznych przy KC PZPR o poparcie prac nad zbiorem dokumentów do historii stosunków polsko–sowieckich w latach 1917–1955. W piśmie w szczególności proszono o wykaz bibliografii sowieckich materiałów drukowanych. Kierownik Wydziału, Aleksiej Rumiancew⁶⁷, obiecał w terminie jednego miesiąca wykonać pracę i przekazać do Polski wymagane materiały⁶⁸.

W latach 1955–1956 trwało poszukiwanie materiałów archiwalnych do publikacji. Zgodnie z informacją dyrektora Głównego Zarządu Archiwalnego MSW ZSRR, Giennadija Bielowa, w trakcie prac nad opracowaniem materiałów stronie polskiej przekazano w sumie około 1000 dokumentów o objętości 3000 stron⁶⁹. Jesienią 1957 r. pod auspicjami Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk ukazała się publikacja źródłowa z historii stosunków polsko–sowieckich⁷⁰, przygotowywana początkowo pod redakcją Natalii Gąsiorowskiej–Grabowskiej.

Publikacja ta spotkała się z ostrą dezaprobatą ze strony sowieckiej najpierw podczas omówienia modelu w Moskwie w lutym 1957 r. (skrytykowano wybór dokumentów dotyczących wojny sowiecko–polskiej, zajęcia Wilna, antysowieckich nastrojów ludności)⁷¹, a następnie w listopadzie 1957 r. w Instytucie Słowianoznawstwa AN ZSRR. Oceniono ją wówczas jako „zbiór dokumentów i materiałów o charakterze nacjonalistycznym z antysowieckim przytykiem”⁷². W maju 1958 r. na łamach czołowego czasopisma historycznego „Woprosy istorii”⁷³ ukazała się negatywna recenzja pracy polskich historyków⁷⁴. O przebiegu spotkania i istocie

⁶⁷ Aleksiej Rumiancew (1905–1993), sowiecki działacz partyjny, w latach 1952–1976 członek KC KPZR, od 1953 do 1955 r. kierownik Wydziału Kultury i Nauki KC KPZR, 1967–1972 wiceprezes AN ZSRR. Stworzył pierwszy w strukturze AN ZSRR Instytut Socjologiczny. Znany ze swoich względnie liberalnych poglądów.

⁶⁸ RGANI, f. 5, op. 17, d. 518, Informacja do KC KPZR od ambasadora ZSRR w Warszawie P. Ponomarienko, 1 VIII 1955 r.

⁶⁹ ARAN, f. 1965, op. 1, d. 221. Protokół narady sowieckich i polskich historyków w sprawie publikacji dokumentów do historii stosunków polsko–sowieckich w Instytucie Słowianoznawstwa AN ZSRR, 20 XI 1959 r.

⁷⁰ Zob. *Materiały archiwalne do historii stosunków polsko–radzieckich*, t. I: *Marzec 1917 — listopad 1918*, pod red. N. Gąsiorowskiej, Warszawa 1957.

⁷¹ ARAN, f. 1965, op. 1, d. 186, k. 1–4. Stenogram omówienia w Instytucie Słowianoznawstwa AN ZSRR z polskimi historykami Leonem Grosfeldem i Weroniką Gostyńską I tomu dokumentów archiwalnych do historii stosunków polsko–sowieckich, 4 II 1957 r.

⁷² ARAN, f. 1965, op. 1, d. 186, k. 1–15. Stenogram omówienia w Instytucie Słowianoznawstwa AN ZSRR I tomu dokumentów archiwalnych do historii stosunków polsko–sowieckich, 4 XI 1957 r.

⁷³ „Woprosy istorii” — czasopismo historyczne, które ukazywało się w ZSRR od 1926 r. Do roku 1941 miało nazwę „Istork–marksist”, gdy połączono go z „Istoriczeskim żurnalem”. Z kolei to ostatnie ukazywało się od 1931 do 1937 r. pod nazwą „Bor’ba klasow”. W 1945 r. ponownie zmieniono nazwę na „Woprosy istorii”.

⁷⁴ Patrz. I. A. Chrienow, A. J. Manusiewicz [rec.], *Archiwneje materialy iz istorii polsko–sowieckich otnoszenij*, „Woprosy istorii”, nr 5, 1958.

problemu poinformowano Wydział Nauki KC KPZR, który „przedsięwziął środki mające na celu zapobieżenie kolejnej edycji serii zbudowanej na takiej wadliwej podstawie”. Zdecydowano wówczas „po partyjnej linii” przekształcić wydanie we wspólną polsko–sowiecką publikację.

O decyzji strony sowieckiej przez kanały partyjne poinformowano KC PZPR. Ówczesny sekretarz Komisji ds. Zagranicznych (będący na etacie kierownika wydziału)⁷⁵ KC PZPR, Józef Czesak, zwrócił się do KC KPZR z prośbą o przedłużenie o jeden miesiąc wizyty w ZSRR pracownicy IH PAN, Weroniki Gostyńskiej, która miała się zająć zbieraniem materiału do nowej redakcji tomu. Prośbę tę poparła również dyrekcja Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR. Zgodę na przedłużenie pobytu wyraził sekretarz KC KPZR, Piotr Pospiełow⁷⁶.

W maju 1959 r. do Moskwy zaproszono polską delegację historyków, aby poinformować o zmianach. Stronę sowiecką reprezentowali dygnitarze partyjni i państwowi wysokiej rangi: z ramienia KC KPZR dyrektor Instytutu Marksizmu–Leninizmu Gennadij Obiczkin⁷⁷, naczelnik Głównego Zarządu Archiwalnego przy radzie Ministrów ZSRR Giennadij Bielow oraz z Zarządu Archiwalnego (Dział Wydawnictw) MSZ ZSRR Nikołaj Kostiuin⁷⁸. Z polskiej strony obecni byli Natalia Gąsiorowska, Henryk Altman z Generalnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Stanisław Arnold, Tadeusz Daniszewski, Leon Grosfeld, Józef Kowalski, Weronika Gostyńska oraz Czesław Madajczyk⁷⁹.

Polską delegację poinformowano o decyzji KC KPZR o powołaniu wspólnej sowiecko–polskiej redakcji edycji źródłowej, do której zostali włączeni ze strony polskiej Natalia Gąsiorowska, Henryk Altman, Leon Grosfeld, Weronika Gostyńska, Tadeusz Daniszewski i Henryk Jabłoński, z sowieckiej zaś — Iwan Chrienow, P. N. Olszanski, W. U. Klukas, N. A. Prokopienko, N. I. Szatagin⁸⁰. Sowiecka strona przeforsowała kilka zmian (ustalonych zawczasu w Wydziale Nauki KC KPZR), które w zasadniczy sposób zmieniły kształt i treść pracy polskich historyków. W trakcie dyskusji, aczkolwiek ten wyraz nie oddaje atmosfery spotkania, gdyż była to w zasadzie kapitulacja wobec nieukrywanych nacisków, narzucono m.in. zmianę tytułu zbioru na „Dokumenty i materiały do stosunków polsko–radzieckich”, włączając do niego tzw. „leninowskie materiały”, dokumenty RKP(b)–WKP(b)–KPZR, materiały sowieckiej prasy itd.⁸¹

⁷⁵ AAN CK/X/58; Informator o strukturze i obsadzie personalnej, red. K. Persak. Cyt. za: „Kierownicze stanowiska partyjne i państwowe b. PRL”, BIP IPN, <<http://katalog.bip.ipn.gov.pl/showDetails.do?idx=CZ&katalogId=1&subpageKatalogId=1&pageNo=1&nameId=3985&osobaId=15881&>>.

⁷⁶ RGANI, f. 5, op. 35, d. 56, k. 92. Pismo z Instytutu Słowianoznawstwa AN ZSRR do Wydziału Nauki KC KPZR w sprawie Weroniki Gostyńskiej, 12 XI 1957 r.

⁷⁷ Giennadij Obiczkin (1899–1981), sowiecki historyk, działacz partyjny, od 1945 r. pracuje w IMEL przy KC KPZR, od 1952 do 1961 r. na stanowisku dyrektora, w latach 1957–1959 redaktor naczelny „Woprosów Istorii KPSS”.

⁷⁸ Nikołaj Kostiuin (ur. 1919), sowiecki dyplomata, kustosz archiwum MSZ ZSRR od 1948 do 1960 r., m.in. zespołów ministrów spraw zagranicznych i ich zastępców. Z ramienia MSZ brał udział w napisaniu „Historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Związku Sowieckiego 1941–1945”. Od 1960 r. w służbie zagranicznej w NRD, w 1984 na emeryturze.

⁷⁹ ARAN, f. 1965, op. 1, d. 275, k. 1–4. Informacja o pracy sowieckiej części wspólnego kolegium redakcyjnego ds. edycji dokumentów i materiałów do historii stosunków polsko–sowieckich, bez daty, nie wcześniej niż luty 1961 r.

⁸⁰ RGANI, f. 11, op. 1, d. 25, k. 1–3. Ostatecznie Ideologiczna Komisja KC KPZR zatwierdziła decyzję „O wydaniu zbioru dokumentów i materiałów do historii stosunków polsko–radzieckich” 7 VII 1959 r.

⁸¹ Ibidem, k. 5.

Odrzucono wniosek polskiej delegacji, aby zwiększyć objętość edycji do 15 tomów, przyjęto propozycję sowiecką, ograniczoną do 8 lub 10 tomów⁸². Sowieccy przedstawiciele przeforsowali również swoje zmiany dotyczące zasadniczej treści II tomu, eliminując z niego dokumentację „prawicy PPS–u” i zostawiając materiały „demaskujące ich działalność”. Polska delegacja, co prawda „bez większego entuzjazmu”, również musiała przystać na propozycję o wycofaniu polskiego I tomu i wydaniu go w nowej redakcji⁸³.

W lutym 1961 r. w Moskwie odbyło się drugie spotkanie wspólnego sowiecko–polskiego komitetu redakcyjnego, podczas którego omawiano spis treści tomu obejmującego okres od kwietnia 1920 do marca 1921 r.⁸⁴ W trakcie spotkania powrócono do spraw związanych z „reedycją” I tomu. Weronika Gostyńska w swoim przemówieniu „w sposób pośredni dała do zrozumienia, że polski skład redakcyjny ma zastrzeżenia do tej części”. Gorącą dyskusję i sprzeciw strony polskiej wywołało też wprowadzenie do I tomu.

W trakcie kuluarowych spotkań i przeprowadzania „wyjaśniających” rozmów wykazano, że największy opór wobec sowieckich projektów okazywał Tadeusz Daniszewski⁸⁵. Szczegółowych informacji na temat zachowania się i wypowiedzi Daniszewskiego dostarczył Henryk Jabłoński, który w poufnej rozmowie z Iwanem Chrienowem oświadczył m.in., że „najbardziej stanowczo przeciwko sowieckim projektom protestuje T. Daniszewski”⁸⁶.

Na innym spotkaniu w wąskim gronie (H. Jabłoński, T. Daniszewski i I. Chrienow) Jabłoński oświadczył, że „akceptuje sowiecką wersję wprowadzenia, acz z pewnymi zastrzeżeniami”. Natomiast Daniszewski powiedział, że „w tej wersji praca jest nie do zaakceptowania dla polskiego czytelnika”. Daniszewski wystąpił również przeciwko forsowanej tezie o „historycznych i rewolucyjnych związkach pomiędzy narodami naszych krajów”, o „tym, że krzepnie światowy system socjalistyczny”, oraz zaproponował odrębne wprowadzenie do polskiego tomu napisane przez polską redakcję, do sowieckiego zaś — przez sowiecką.

⁸² Zob.: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko–radzieckich*, t. II–XI, Warszawa 1961–1987. W latach 1961–1987 ukazało się łącznie 11 tomów wspólnej edycji źródłowej, obejmującej okres od października 1917 r. do grudnia 1960 r. Polskim redaktorem pierwszych 8 tomów była Natalia Gąsiorowska–Grabowska, t. IX redagował Włodzimierz T. Kowalski, z kolei t. X — Ludwik Bazyłow, a ostatni, t. XI — Wiesław Balcerak.

⁸³ „Prawomyślna” wersja I tomu ukazała się w 1962 r. pod inną nazwą. Patrz.: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko–radzieckich*, t. I: *Marzec 1917 — listopad 1918*, red. N. Gąsiorowska–Grabowska, I. A. Chrienow, oprac. W. Gostyńska, Warszawa 1962.

⁸⁴ Ta część została wydana dopiero w 1964 r. Zob.: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko–radzieckich*, t. III: *Kwiecień 1920 — marzec 1921*, red. N. Gąsiorowska–Grabowska, I. A. Chrienow, oprac. W. Gostyńska, Warszawa 1964. Przed rokiem 1965 opublikowano 3 tomy dokumentów pod redakcją Natalii Gąsiorowskiej–Grabowskiej (zmarła w listopadzie 1964 r.).

⁸⁵ Zob. także Z. Romek, *Nauka przeciw ideologii*, s. 101. Jeśli chodzi o ocenę roli Tadeusza Daniszewskiego w powyższym artykule, jest ona raczej odmienna od oceny wynikającej ze sprawozdania Iwana Chrienowa. Nie podzielam zdania Zbigniewa Romka o roli Tadeusza Daniszewskiego: „Rosyjscy historycy, przy wsparciu Tadeusza Daniszewskiego i Henryka Jabłońskiego, przeforsowali koncepcję, by zamierzenie wydawnicze objęło nie tylko materiały archiwalne, lecz także drukowane”. W istocie rzeczy, na spotkaniu polskim historykom przekazano decyzje KC KPZR, Daniszewski zaś, w odróżnieniu od Jabłońskiego, prezentował podczas spotkania odmienne, bardziej niezależne stanowisko.

⁸⁶ ARAN, f. 1965, op. 1, d. 275, k. 9. Informacja o pracy sowieckiej części wspólnego kolegium redakcyjnego ds. edycji dokumentów i materiałów do historii stosunków polsko–sowieckich, bez daty, nie wcześniej niż luty 1961 r.

W efekcie uchwalono wspólną decyzję, która w „75–80% uwzględniała nasze [sowieckie] propozycje”⁸⁷.

Można jeszcze krótko dodać, że w celu kontynuacji prac nad wydaniem wielotomowej publikacji w strukturze PAN powołano specjalistyczny Zakład Historii Stosunków Polsko–Radzieckich, który w lutym 1965 r. został przekształcony w Instytut Stosunków Polsko–Radzieckich, a w Instytucie Historii PAN powołano w 1962 r. Zakład Historii ZSRR i Centralnej Europy.

Indywidualny wyjazd naukowo–badawczy

Oprócz fundamentalnych projektów, które pobieżnie zostały scharakteryzowane powyżej, istniała także wymiana naukowa w postaci indywidualnych wyjazdów naukowo–badawczych, w ramach której nieliczni historycy dostawali ograniczony dostęp do archiwaliów sowieckich. Wymiana w zakresie nauk historycznych odbywała się w zasadzie w ramach umowy o współpracy kulturalnej pomiędzy PRL a ZSRR, zatwierdzonej corocznie przez Wydział Nauki KC KPZR. Umowa przewidywała współpracę m.in. w zakresie sportu, sztuki, szkolnictwa wyższego, oświaty, nauki, którą realizowały ze strony sowieckiej rozmaite urzędy i instytucje: Państwowy Komitet ds. Współpracy z Zagranicą, Towarzystwo Przyjaźni Radziecko–Polskiej (powołane w 1957 r.) i in.

Polska Akademia Nauk w ramach umowy z AN ZSRR i tzw. wymiany bezdewizowej mogła wnioskować o wyjazdy badawcze historyków do archiwów w Związku Sowieckim. Zanim jednak badacz z Polski dotarł do swego celu, czekała go długa droga. Po uzyskaniu pisma od sekretarza naukowego PAN z listą badaczy Wydział Krajów Demokracji Ludowej AN ZSRR kierował wniosek do Prezydium AN. Prezydium AN ZSRR z kolei kierowało wniosek do Wydziału Nauki KC KPZR wraz z załączonym programem pobytu naukowca w ZSRR. Czasem do wniosku dołączano charakterystykę od MSW, gdzie zazwyczaj zamieszczano informacje o politycznym uświadomieniu, podejrzanych związkach, stosunku do ZSRR itd. W opinii na temat polskich badaczy z AN ZSRR często znajdowały się zdania dotyczące praktycznej przydatności ich badań dla sowieckiej nauki, lecz dotyczyło to w znacznej większości przedstawicieli nauk ścisłych.

W Wydziale Nauki KC KPZR na podstawie tych informacji opracowywano notatkę informacyjną, która zawierała propozycje w sprawie ewentualnej wizyty w ZSRR. Notatkę podpisaną przez kierownika Wydziału Nauki kierowano do akceptacji przez sekretarzy KC KPZR, pod koniec lat 50. zajmowała się tym Komisja Ideologiczna.

Na podstawie przeprowadzonej analizy dokumentacji Wydziału Nauki KC KPZR dotyczącej zezwoleń udzielanych polskim historykom na pracę w archiwach można wysunąć kilka wniosków. Po pierwsze, jednym z głównych kryteriów w powzięciu decyzji o selektywnym udostępnianiu materiałów było podjęcie przez badacza tematu lansowanego przez stronę sowiecką, w istocie sprawy, z list tematów opracowanych w KC. Pomijając tematy o charakterze wybitnie propagandowo–ideologicznym, gloryfikujących polski ruch komunistyczny i Związek Sowiecki, szansę na dostanie się do archiwów mieli badacze zajmujący się polsko–rosyjskimi związkami rewolucyjnymi, biografiami „postępowych” działaczy itd.⁸⁸

Na początku 1956 r. do Wydziału KC KPZR wpłynął wniosek o zezwolenie na przyjazd do ZSRR polskich badaczy: historyka Mariana Serejskiego, socjologa Niny Assorodobraj–Kuli

⁸⁷ Ibidem, k. 9–10.

⁸⁸ Patrz. załącznik na końcu artykułu.

oraz bibliografa Heleny Hleb–Koszańskiej. Prof. Serejski wnioskował o wyjazd do Wilna i zgłosił temat „Nauka historyczna w pierwszej połowie XIX wieku”, prof. Assorodobraj–Kula prosiła o pozwolenie na odwiedzenie Moskwy, Leningradu i Wilna na okres 5–6 tygodni, zgłaszając temat „Bibliografia Lelewela”, prof. Hleb–Koszańska zgłosiła podobny temat o Lelewelu. Na podstawie opinii Wydziału Nauki zezwolenie na przyjazd zaakceptowało pięciu sekretarzy KC KPZR: Piotr Pospiełow, Nikołaj Bielajew, Maksim Saburow oraz Dmitrij Szepiłow⁸⁹. Co więcej, na kwerendę do Moskwy nieraz kierowano pracowników KC PZPR na mocy wewnętrznych rozporządzeń KC KPZR. W czerwcu 1956 r. do archiwum Kominternu, które wówczas znajdowało się w Wydziale Ogólnym KC KPZR, przybyli pracownicy Instytutu Nauk Społecznych przy KC PZPR, Seweryn Ajzner oraz pisarka Zofia Szleyenowa (prawdopodobnie żona Mieczysława Szleyenego)⁹⁰, którzy dostali polecenie opracowania tematu o udziale Polaków w Brygadach Międzynarodowych w wojnie domowej w Hiszpanii⁹¹.

Po drugie, w przypadku tematów „spoza listy” istotnym elementem w procesie dopuszczenia polskiego badacza do źródeł był brak materiałów negatywnie świadczących o relacjach polsko–rosyjskich, rzucających cień na „wiekową przyjaźń dwóch narodów”, lub fakt znajomości tych materiałów przez sowieckich badaczy. O te sprawy musieli zadbać też archiwiści w procesie doboru materiałów do tematu. Gdy w lutym 1955 r. do AN ZSRR przybyła polska delegacja złożona z prof. Bogusława Leśnodorskiego, Juliusza Bardacha i Stanisława Arnolda w celu omówienia I tomu „Historii Polski”, nad którą pracowali wówczas polscy historycy, Leśnodorski i Bardach zwrócili się z prośbą o umożliwienie przeprowadzenia kwerendy archiwalnej w Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (*Archiwum drevnich aktow*) na temat powstania Kościuszki oraz rosyjsko–polskich stosunków handlowych w wieku XVI. Naczelnik Głównego Zarządu Archiwalnego MSW ZSRR poinformował Wydział Kultury i Nauki KC KPZR, że materiały, z którymi chcą zapoznać się polscy badacze, są już opublikowane, więc można je pokazać Polakom⁹².

Po trzecie, podjęcie tematów względnie pozbawionych ideologicznej otoczki było bardziej możliwe w przypadku historii XIX i początku XX w., gdzie ograniczenia nie były tak dotkliwe⁹³. Największe szanse oprócz „ruchu rewolucyjnego” miała historia gospodarcza. Należy jednak przyznać, że zdarzało się to zdecydowanie rzadziej i wymagało sporo czasu i zaangażowania wyższych ośrodków decyzyjnych w ZSRR. Dyrektor Instytutu Historii PAN, Tadeusz Manteuffel, niejednokrotnie podejmował u władz sprawę współpracy w zakresie wymiany archiwalnej, zgłaszając swoje propozycje tematów. Jeden ze zgłoszonych tematów — „Przemysł ciężki w Królestwie Polskim w okresie imperializmu” — dostał aprobatę strony sowieckiej, do pracy poszukiwawczej w Archiwum Historycznym w Leningradzie dopuszczono polskiego archiwistę, Zbigniewa Pustułę. Wybrane przez Pustułę materiały

⁸⁹ RGANI, f. 5, op. 35, d. 36, k. 27–31. Dokumentacja dotycząca wizyty polskich naukowców w ZSRR.

⁹⁰ Na temat udziału polskich obywateli w wojnie domowej w Hiszpanii zob. więcej: M. J. Chodakiewicz, *Zagrabiona pamięć. Wojna w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 1997.

⁹¹ RGANI, f. 5, op. 28, d. 397, k. 290. Notatka przesłana do sekretarzy KC KPZR Brieźniewa, Pospiełowa, Bielajewa, Furcewej, 9 VI 1956 r. Wybrane materiały i fotografie zostały przekazane stronie polskiej dopiero w marcu przyszłego.

⁹² RGANI, f. 5, op. 17, d. 518, k. 47. Informacja o życiu polskiej delegacji w Moskwie, 16 II 1955 r.

⁹³ Nawet w przypadku prac o XIX w. wypaczanie poszczególnych tematów nie należało do rzadkości. Kwestię chłopską w powstaniu 1863 r. należało przedstawiać z perspektywy „rewolucji agrarnej”, a manifestacje patriotyczne na terenie Królestwa Polskiego — jako „ruch rewolucyjny”.

(wykaz) do zmikrofilmowania, m.in. dokumenty dotyczące działalności fabryki „Włochy”, „Wulkan” w Warszawie, musiało pozytywnie zaopiniować kilka resortów: Głównego Zarządu Archiwalnego MSW, IV Wydziału Europejskiego MSZ (zajmującego się Polską i Czechosłowacją), Wydziału Zagranicznego i Wydziału Nauki KC KPZR⁹⁴.

Ówczesny szef Wydziału Zagranicznego, Jurij Andropow, wraz z szefem Wydziału Nauki, Władimirem Kirilinem, skierował wniosek o sporządzenie mikrofilmów do członka Prezydium KC KPZR, Jekatieriny Furcewej. Z notatki sporządzonej przez Jana Dzierżyńskiego wynika, że „polscy przyjaciele” zostali poinformowani o akceptacji przekazania materiałów przez Furcewą, z kolei Główny Zarząd Archiwalny MSW dostał polecenia wykonania mikrofilmów⁹⁵. Ten szerzej omówiony przypadek obrazuje skomplikowaną i zbiurokratyzowaną drogę, jaką należało pokonać w celu uzyskania materiałów źródłowych, a jednocześnie pokazuje mechanizm podjęcia decyzji. Na marginesie zaznacza, że prof. Manteuffel był także koordynatorem z polskiej strony w innym projekcie wydania źródeł na temat „Rewolucyjny ruch w Rosji wiosną i latem 1905 roku”⁹⁶.

Po czwarte, na *Staroj Płoszczadi* z nieufnością i podejrzliwością patrzono na wnioski o kwerendę w archiwach, w których wnioskodawcy wykazywali się dobrą znajomością zasobów archiwalnych. Takie rzeczowe wnioski z reguły odrzucano. Na początku 1960 r. Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego PRL zwróciło się z oficjalnym wnioskiem do swojego odpowiednika w ZSRR o umożliwienie pracy w archiwach Moskwy, Leningradu i Kijowa pracownicze Instytutu Historycznego UW, dr Irenie Pietrzak–Pawłowskiej. Przypomnę, że oprócz wymiany pomiędzy PAN a AN ZSRR istniała również wymiana z ramienia Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego w ramach „Planu współpracy naukowej w zakresie szkolnictwa wyższego pomiędzy PRL a ZSRR”. W Wydziale Nauki KC po zapoznaniu się z bardzo rzetelnym wnioskiem polskiej uczoney, zawierającym szczegółowy opis zespołów, m.in. *fondów* Stołypina, Gorczakowa, Wittego, z którymi badaczka chciała pracować, uznano, że „przeprowadzenie badań z taką ilością materiałów jest niemożliwe nawet w ciągu 3 miesięcy”. Konkluzja brzmiała krótko — „Wydział Nauki odmawia dostępu do wymienionych we wniosku zespołów archiwalnych”, chyba że badacz zgodzi się na ich warunki. Obowiązujący tryb przewidywał zgłoszenie przez badacza tematu, do którego archiwista miał zgromadzić selektywne materiały⁹⁷.

Wobec zgłaszanych przez polskich badaczy zarzutów o utrudnianie i uniemożliwianie w poszczególnych wypadkach prowadzenia kwerend archiwalnych w ZSRR ambasada PRL w Moskwie wystosowała do strony sowieckiej pismo w tej sprawie. W odpowiedzi, której udzielił Główny Zarząd Archiwalny MSW ZSRR, można było przeczytać m.in., że „nie ma żadnych specjalnych trudności w dostępie polskich uczonych do archiwów radzieckich, prócz przestrzegania ustalonego przez organy kierownicze ogólnego prawa korzystania z archiwów. Te zasady wymagają od ministerstw i resortów przyjmujących pracowników naukowych innych krajów, dwa miesiące przed ich przyjazdem do pracy w archiwach zwrócenia się

⁹⁴ RGANI, f. 5, op. 49, d. 55, k. 79. Pismo ministra spraw wewnętrznych ZSRR, Nikołaja Dudorowa, do KC KPZR w sprawie przekazania materiałów archiwalnych prof. T. Manteufflowi, 10 IV 1958 r.

⁹⁵ Ibidem, k. 90. Odręczna notatka Jana Dzierżyńskiego, 15 V 1958 r.

⁹⁶ RGANI, f. 5, op. 35, d. 53. Pismo Prezydium AN ZSRR do KC KPZR w sprawie akceptacji umowy o współpracy naukowej pomiędzy PAN a AN ZSRR w 1957 r., 6 IV 1957 r. Umowę zatwierdzili sekretarze KC KPZR L. Brieźniew, J. Furcewa, D. Szepiłow.

⁹⁷ RGANI, f. 5, op. 35, d. 147, k. 27. Decyzja kierownika Wydziału Nauki KC KPZR, Dmitrija Kukina, w sprawie wniosku dr Ireny Pietrzak–Pawłowskiej, 8 VI 1960 r.

do naczelnej Dyrekcji Archiwów MSW ZSRR, informując dokładnie o tematach prac naukowych, żeby przeprowadzić konieczną ocenę przechowywanych materiałów archiwalnych⁹⁸. W istocie sprawa wyglądała inaczej, problem nie tkwił w bałaganie czy niedbalstwie w resortach, bo centrum decyzyjne znajdowało się nie w Zarządzie Archiwalnym, lecz w KC KPZR i **żaden** badacz spoza Związku Sowieckiego, nawet z krajów „zaprzyjaźnionych”, nie dostał zezwolenia na pracę w archiwach bez wiedzy partii, **żaden** dokument archiwalny nie opuścił granic Kraju Rad bez jej akceptacji.

Można byłoby przypuszczać, że w konsekwencji narzuconych ograniczeń polska strona w tym okresie wycofała się z badań nad historią najnowszą. Zasady gry ustalone przez Moskwę sprawiły, że udostępnianie selektywnych i starannie retuszowanych materiałów archiwalnych i — co się z tym wiąże — badania nad historią XX w. stały się wyłączną domeną zaangażowanych politycznie polskich historyków partyjnych związanych z różnymi instytucjami o charakterze naukowo-ideologicznym: Wydziałem Historii Partii i Instytutem Nauk Społecznych przy KC PZPR, Radziecko-Polskim Instytutem itd. Trudno tę działalność określić jako twórczą współpracę naukową, w rzeczywistości były to przemyślane i zaplanowane akcje sowieckich mocodawców. W latach 60. w zakresie wymiany dokumentacji archiwalnej pojawiają się też inne instytucje, zaangażowane w badania nad historią wojskowości i II wojny światowej: Wojskowa Akademia Polityczna, Wojskowy Instytut Historyczny. Podążanie tym tropem badawczym może niewątpliwie przynieść sporo ciekawych odkryć.

Nie sposób pominąć także Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, której przedstawiciele byli często reprezentowani we wspólnych projektach sowiecko-polskich, dotyczących edycji źródłowych, gdzie osoba jej wieloletniego dyrektora, Henryka Altmana, zajmowała znaczące miejsce. Uważne przyjrzenie się temu problemowi czy też poruszenie innych wątków, których w niniejszym opracowaniu zabrakło, jak na przykład sprawa *Osobego archiwa*⁹⁹, wymagałoby oddzielnego opracowania.

Władze w Moskwie, które wówczas utożsamiały się z Komitetem Centralnym komunistycznej partii, nadawały ogromne znaczenie dokumentom przechowywanym w archiwach sowieckich, nawet minimalne uchylenie rąbka tajemnicy wymagało stosownej zgody. Nieprzypadkowo na mocy decyzji Politbiura KC KPZR (z 17 V 1954 r.) powołano archiwalne czasopismo specjalistyczne „Istoriczeskij archiw”. Miarą szczególnego znaczenia, które nadawano publikacji dokumentów archiwalnych, było włączenie składu redakcyjnego do nomenklatury Wydziału Kultury i Nauki KC¹⁰⁰. W KC zatwierdzano również plany publikacji źródłowych, składane przez Główny Zarząd Archiwalny MSW ZSRR.

Nie ulega wątpliwości, że archiwa i polityka realizowana w tym zakresie należały do jednego z liczących się mechanizmów w polityce historycznej wobec sąsiadów, zwłaszcza w przypadku Polski, której historia od wieków związana była ze wschodnim sąsiadem.

⁹⁸ Dokument cyt. za: Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna*, s. 90.

⁹⁹ Ogromną ilość cennych materiałów źródłowych skrywało w swoich magazynach Archiwum Specjalne (*Osobyj archiw*), powołane w 1946 r. Większość jego zasobów tworzyły dokumentalne materiały, wywiezione z terytorium wschodniej Europy, Niemiec, dokumenty dotyczące jeńców i internowanych. Wśród tych materiałów znaczące miejsce zajmowały „trofea” wywiezione z okupowanej Polski, począwszy od roku 1939, m.in. materiały „dwójki”. O istnieniu tego archiwum po raz pierwszy poinformowano w otwartym druku dopiero w 1990 r. W chwili obecnej po kilku reorganizacjach strukturalnych zasoby tego archiwum zostały przekazane do Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego (*Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw* — RGWA).

¹⁰⁰ RGANI, f. 5, op. 17, d. 470, k. 159. Notatka kierownika Wydziału Kultury i Nauki do KC KPZR w sprawie czasopisma „Istoriczeskij archiw”, 22 VII 1954 r.

Wartość materiałów archiwalnych w stosunkach polsko–sowieckich dostrzegano już podczas prac nad podpisaniem Traktatu Ryskiego w 1921 r., gdy kartą przetargową była m.in. sprawa powrotu do Polski Metryki Litewskiej¹⁰¹.

Na początku lat 30. sowiecki mistrz tajnych misji, Karol Radek, osoba wszakże wszechstronnie utalentowana, również potrafił dostrzec jeden z czułych punktów w stosunkach polsko–sowieckich. O tym, że sprawa cennych materiałów źródłowych, które zostały w różnych okresach wywiezione do archiwów Petersburga lub Moskwy, może stanowić ważny element w stosunkach polsko–sowieckich, Radek napisał w grudniu 1933 r. do Stalina, składając swoje propozycje polepszenia stosunków z Polską po powrocie z tajnej misji do Warszawy: „Musimy wykorzystać okoliczność, że historia ich [Polaków] powstań znajduje się w naszych archiwach [sic!]. Trzeba powołać polsko–sowieckie towarzystwo dla opublikowania tych materiałów. Dla nich stanowi to wartość, dla nas zaś — jest nic niewarte”¹⁰².

W istocie rzeczy, badania źródłowe w ZSRR znajdowały się przez cały okres jego istnienia pod ścisłą kontrolą komunistycznej partii. Pożądaną wizję stosunków polsko–rosyjsko–sowieckich kreowano w całości w Moskwie, wykorzystując przede wszystkim ogromne zasoby materiałów archiwalnych zgromadzone w ZSRR. W tym celu stosowano rozmaite metody i techniki, z których najważniejsze sprowadzały się do jednego założenia — udostępniać tylko te dokumenty, które kształtują „prawomyślną” wersję relacji polsko–rosyjskich. Kierownik Głównego Zarządu Archiwalnego MSW ZSRR, Giennadij Biełow, podczas jednego ze spotkań z polskimi partyjnymi historykami bodajże najdobitniej sformułował stanowisko sowieckie w tej sprawie: „Mamy zasadę nieudostępniania tych dokumentów, które nie są wiarygodne lub mogą zaszkodzić [sic!] przyjaźni [polsko–sowieckiej], nie udostępniać [dokumentów] studentom i młodym badaczom. Zresztą ta zasada obowiązuje wszystkie archiwa”¹⁰³.

Polscy historycy podczas kwerend w archiwach ZSRR mogli zamawiać mikrofilmy tylko tych dokumentów, które udostępniała im strona sowiecka. W tym celu zagranicznemu badaczowi (partyjnemu lub nie) przydzielano specjalną osobę, która zajmowała się doбором

¹⁰¹ Sprawa powrotu Metryki Litewskiej, która znajdowała się w Moskwie od 1887 r., oraz Metryki Koronnej była wysuwana przez stronę polską w trakcie rozmów w Rydze. Podpisanie pokoju ryskiego poprzedzała kilkumiesięczna praca kilku komisji i ekspertów. Jedną z komisji, powołaną przez Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych RSFRR, zajmowała się problemem restytucji mienia i archiwów wywiezionych z Polski. Znaczącą rolę odegrał tutaj rosyjski historyk, Władimir Piczeta, zawzięcie broniący pozostawienia w Rosji cennych materiałów archiwalnych, które bolszewicy skłonni byli oddać Polakom w zamian za szybkie podpisanie porozumienia. Kwestia Metryki Litewskiej pojawiła się ponownie w 1925 r., gdy swoje prawa do tego zbioru Polska zgłosiła po raz kolejny, a rok później również i Litwa. Ta ostatnia, w związku z ewentualną możliwością podpisania paktu o nieagresji z ZSRR, postanowiła wykorzystać sprzyjającą sytuację w celu odzyskania Metryki. Zob. M. F. Szumiejko, *Archiwnoarcheograficzeskaja diejatielnost' W. I. Piczety (k 130–letiju so dnia roźdienia)*, „Rossijskije i sławianskije issledowanija”, t. IV, (Minsk) 2009, s. 234–244.

¹⁰² RGASPI, f. 558, op. 11, d. 790, k. 110–115. Projekt Karola Radka w sprawie stosunków polsko–sowieckich wysłany do Stalina, 3 XII 1933 r.

¹⁰³ ARAN, f. 1965, op. 1, d. 221, k. 21. Stenogram narady polskich i sowieckich historyków w sprawie publikacji dokumentów do historii stosunków polsko–sowieckich, 20 V 1959 r. W materiałach spotkania zachowała się także interesująca replika Tadeusza Daniszewskiego, odnosząca się do powyższego stwierdzenia sowieckiego dygnitarza. Daniszewski powiedział: „Rozumiemy, że nie można udostępniać wszystkich dokumentów. My też mamy tzw. prohibityczne materiały w naszym Instytucie Historii Partii, których nie wydajemy”. Ibidem, k. 22.

dokumentów do zgłoszonego tematu. Badacz nie miał swobodnego dostępu do inwentarza archiwalnego, dobór materiałów przez przydzielonego sowieckiego archiwistę był wykonywany ze starannością mającą na celu nieudostępnianie materiałów mogących w jakikolwiek sposób rzucić cień na stosunki polsko–rosyjskie lub polsko–sowieckie. Materiały operacyjne, związane z działalnością wywiadowczą Kominternu, dokumentacja sekretariatu Politbiura oraz poszczególnych wydziałów, które miały decydujące znaczenie w poznaniu zasad funkcjonowania, a także roli polskiej partii komunistycznej w polityce ZSRR, nie były przekazywane stronie polskiej. Na marginesie zaznaczę, że dostęp do archiwów stał się jeszcze trudniejszy za czasów Breżniewa, gdy wydzielono specjalne sale dla badaczy z zagranicy.

W swoich rozważaniach nie poruszyłem także kwestii kontaktów osobistych pomiędzy polskimi a sowieckimi historykami i archiwistami, które niewątpliwie miały wpływ na kształtowanie się wzajemnych relacji w zakresie udostępniania zbiorów archiwalnych. Podążanie tym tropem badawczym może przynieść sporo interesujących odkryć.

Reasumując, chciałbym zauważyć, że uproszczone podejście do problemu sowieckiej polityki w zakresie nauk historycznych w Polsce na zasadzie — „o wszystkim decydowała Moskwa” nie do końca oddaje rzeczywisty stan. Postawy konformistyczne w polskim środowisku historycznym często nie były wynikiem brutalnej presji, lecz świadomym wyborem części nowych polskich elit naukowych, czego przykładem jest działalność partyjnych historyków w ośrodkach naukowo–ideologicznych. Polska nauka historyczna, w której aktywność społeczna i kapitał społeczny był znacznie wyższy niż u wschodniego sąsiada, nie mogła w całości przyswoić wzorca prymitywnego marksizmu w nauce prezentowanego przez określone kręgi naukowo–ideologiczne w ZSRR, uproszczonych rozwiązań metodologicznych. Jednak w obliczu niemożności prowadzenia rzetelnych i politycznie niezaangażowanych badań archiwalnych z wykorzystaniem sowieckiej bazy źródłowej poszczególne obszary tematyczne, w szczególności dotyczące historii najnowszej, zostały na dłuższy czas wypaczone i zafałszowane.

**Tematyka do poszukiwań dokumentów historycznych
na temat historii polskiego ruchu narodowyzwolenczego i robotniczego
oraz związków polskiego i rosyjskiego ruchu demokratycznego i robotniczego**

[opracowana przez zespół ekspertów Wydziału Propagandy i Agitacji KC WKP(b), luty 1947 r.]

Materiały do historii narodowyzwolenczego ruchu

1. Powstanie Kościuszki (raporty, meldunki o operacjach wojskowych).
2. Kościuszkowcy w twierdzy w Pietropawłowsku.
3. [Walerian] Łukasiński, Towarzystwo Patriotyczne.
4. Powstanie 1830 r.
5. Okres 1846–1848. Oddźwięk w Królestwie Polskim (meldunki o zajściach w Galicji, Krakowie oraz Poznańskim). Udział Polaków w rewolucji węgierskiej.
6. Wielka Emigracja — polska emigracja polityczna w Zachodniej Europie.
7. Kwestia chłopska w Królestwie Polskim na przestrzeni XIX wieku.
8. Powstanie 1863 r. Operacje wojskowe. Działalność „białych” i „czerwonych”. Udział chłopów, mieszczaństwa średniozamożnego i niezamożnego w powstaniu. Duchowieństwo, rzemieślnicy.
9. Materiały o działalności: Stanisława Worcella, [Joachima] Lelewela, Henryka Kamieńskiego, Edwarda Dębowskiego, Szymona Konarskiego, księdza [Piotra] Ściegiennego, Zygmunta Sierakowskiego, Jarosława Dąbrowskiego, Waleriana Wróblewskiego,

Romualda Traugutta, Jozafata Ogryzki, Adama Czartoryskiego, Margrabiego Wielopolskiego, Andrzeja Zamoyskiego.

Związki polskiej i rosyjskiej demokracji:

1. Mickiewicz w Rosji.
2. Dekabryści i polscy patrioci.
3. Szymon Konarski i Karawajew.
4. Rewolucyjny ruch wśród oficerów rosyjskich w Królestwie Polskim w przeddzień powstania 1863 r., udział w powstaniu (Arnold Śliwiński, [Oleksandr] Potebnia).
5. Sierakowski–Czernyszewski.
6. Jarosław Dąbrowski, kółka rosyjskich rewolucjonistów w Petersburgu.
7. [Aleksander] Hercen, [Michaił] Bakunin i demokracja polska.

Rozwój ruchu robotniczego:

1. Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku.
2. Powstanie klasy przemysłowej robotniczej, ruchu robotniczego i rewolucyjnego oraz rewolucyjnych partii politycznych w Królestwie Polskim („Proletariat”, Związek Robotników Polskich, Polska Partia Socjalistyczna — SDKPiL, Polska Partia Socjalistyczna Lewica — PPS–Lewica, redakcje polskich pism socjalistycznych w Szwajcarii i Londynie).
3. Materiały o życiu i działalności Szymona Dicksteina, Ludwika Waryńskiego, [?] Wardowskiego, Stanisława Kunickiego, Ludwika Janowicza, [Henryka] Dulęby, Feliksa Kona, [Juliana] Marchlewskiego, Róży Luksemburg i in. W Królestwie Polskim i na emigracji. Związki polskiego i rosyjskiego ruchu rewolucyjnego.
4. Rewolucja 1905 r.
5. Polscy rewolucjoniści na zesłaniu.
6. Polacy w rosyjskim ruchu rewolucyjnym.
7. Materiały o działalności Romana Dmowskiego, [Józefa] Piłsudskiego, Jan Popławskiego i in.
8. Rewolucja Październikowa i sprawa polska.
9. Walka reakcji z ruchem rewolucyjnym. Liga Polska, Narodowa Demokracja, piłsudczyzna, Narodowa Partia Robotnicza.
10. Materiały o ruchu oporu i reakcyjnych organizacjach w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej.

Źródło: RGASPI, f. 17, op. 128, d. 1018, k. 32–33.

The Availability of Archival Material in Polish–Soviet Relations 1945–1965

The article analyses the Soviet policy of rendering accessible archival collections applied by the Central Committee of the All–Russia Communist Party (Bolsheviks)/Communist Party of the Soviet Union (CC CPSU) in relation to Poland during the first two post–war decades. The issue in question was one of the significant mechanisms of Soviet policy vis a vis Poland. The rules of the game, established by Moscow, and the imposed restraints were the reason why the best guarded and, at the same time, the most distorted domain was recent history,

and in particular Polish–Russian and Polish–Soviet relations. This topic became the realm of politically involved Party historians concentrated in assorted scientific–ideological institutions, as evidenced by the realisation of a joint project for an edition of sources for the history of Polish–Soviet relations, described in the article.

Entrusting archival documents to Polish researchers and institutions took place according to a strictly defined procedure in which the last say belonged to upper Party structures, following the consent expressed by a given archival institution. In assorted periods this was the Foreign Commission of the Central Committee of the All–Russia Communist Party (Bolsheviks), the Department of Science and Culture of the CC CPSU, and the Ideological Commission of the CC CPSU. The ultimate decision about handing over to the Poles copies of archival material was made by particular secretaries of the CC CPSU: Mikhail Suslov, Dmitry Shapilov, Pyotr Pospelov, et al. The Central Committee and its departments dealt with international scientific cooperation and the availability of archival material, strictly controlled by the Communist Party, which, making use of its monopoly, created a positive vision of Polish–Russian relations devoid of conflicts and wars. Ultimately, this policy led to a deformation and falsification of particular themes. The effects of this policy remain palpable up to this day, when old wounds and wrongs in Polish–Russian relations comprise a battlefield for historians and politicians alike.